

Regeringskrisen 1922

Forløb og fortolkning

Af Knud Larsen

Historieforskningen i Danmark har kun i ringe grad beskæftiget sig med dansk indenrigspolitik i perioden 1920 til 1939. Ikke mindst samarbejdsforholdene mellem de politiske partier frem til 1929 er et uudforsket område.

Universitetslektor, cand. mag. Knud Larsen, Københavns Universitet, benytter regeringskrisen i efteråret 1922 til at belyse nogle af de hovedproblemer, som mødte Niels Neergaards 2. regering. Krisens forløb søges afdækket og forskellige forklaringsmuligheder gennemprøves med henblik på at vurdere dens indhold, forløb og resultater. Herved berøres samtidig en række centrale temaer i periodens politik.

Den 10. oktober 1922 fik offentligheden meddelelse om, at ministeriet Neergaard den foregående dag havde undergået en rekonstruktion, hvorefter forsvarsminister Klaus Berntsen, udenrigsminister Harald Scavenius og handelsminister Tyge Rothe var udtrådt af regeringen. Som nye ministre var udpeget Christian M. T. Cold som udenrigsminister, Søren Brorssen som forsvarsminister, medens indenrigsminister Oluf Kragh ad interim overtog ledelsen af handelsministeriet; den følgende dag udnævntes konsul Jørgen Christensen til handelsminister, og Kragh kunne atter hellige sig indenrigsministeriet uden på noget tidspunkt at have indtaget sin plads i handelsministeriets ministerkontor.

Rekonstruktionen af ministeriet indgik som led i en langvarig politisk krise og havde været til offentlig debat siden slutningen af september¹, men alligevel gennemførtes den næsten som et kup og med et resultat, der kom bag på såvel dagspressen som på de politikere, der stod begivenhedernes centrum nær.

I det følgende skal krisens baggrund, forløb og afslutning søges analyseret med det formål derved at kaste lys over nogle af de politiske hovedproblemer, som mødte regeringen Neergaard i dens parlamentariske arbejde. Denne fremstillingsform er valgt på trods af den kendsgerning, at det kildemateriale, som mere eller mindre direkte er 'aflejret' af krisen,

1. Den første bladmeddelelse fremkom i det socialdemokratiske eftermiddagsblad »Kl. 5« den 25. september 1922. Herefter behandlede spørgsmålet bredt i pressen.

næsten éntydigt peger i retning af at opfatte krisen som et produkt af nogle specifikke politiske og personlige problemer. Jeg henviser indledningsvis til Erik Arups ord: »Historikerens arbejde går ud på af de samtidige eller dog primære kilder gennem kildekritik at udsondre sikre kendsgerninger, ud fra hvilke han skriver sin skildring og danner sig sin opfattelse af begivenheder og personer, uanset om denne hans opfattelse allerede er formet i ord i en eller anden af selve de samtidige eller dog primære kilder, hvilket altid vil bero på en tilfældighed, eller ikke«². I øvrigt skal jeg siden vende tilbage til disse problemer.

Valget den 26. april 1920 havde som parlamentarisk hovedresultat, at der ikke kunne dannes regering uden om Venstre. For Venstre kunne der herefter foreligge to muligheder for det fremtidige regeringsarbejde: enten kunne der etableres et fast forhold til Det konservative Folkeparti (DkF), evt. i form af en regeringskoalition, eller man kunne regne med, at der ikke kunne dannes et flertal mod regeringen af de tre oppositionspartier. Regeringen skulle da skaffe sig sit flertal fra sag til sag.

Det har været hævdet, at DkF, om man havde fået opfordringen, ville have været beredt til at deltage i et regeringssamarbejde under Venstres ledelse³. Denne antagelse lader sig næppe opretholde. Da den konservative rigsdagsgruppe trådte sammen til møde den 1. maj 1920, blev det såvel af partiformanden, Piper, som af en række menige medlemmer stærkt fremhævet, at der ikke kunne være tale om at indtræde i en regering; det ville – med Harboes ord – medføre, at »vi [i. e. partiet] ville blive pulveriserede ved næste valg«⁴. Der var i partiet enighed om, at man skulle søge skabt et fast samarbejdsforhold til Venstre, evt. gennem en permanent forhandlingsdelegation. Såvel Asger Karstensen som partiets næstformand, A. Abrahamsen, kunne henvise til, at J. C. Christensen i forbindelse med statslånskrisen, marts 1919, havde været inde på tanker i denne retning⁵.

2. Erik Arup: *Danmarks Krise 1863*. Scandia III, 1930, s. 48. Om Arups metodesyn og dets fortsatte relevans for historisk forskning, se: Göran B. Nilsson: *Om det fortfarande behovet av källkritik*. Historisk tidskrift (sv.), 2, 1973, s. 173–211.

3. Erik Rasmussen: *Velfærdsstaten på vej*, s. 238.

4. Forhandlingsprotokol for Det konservative Folkeparti (herefter: Kons. fællesgruppeprotokol). Den kons. fællesgruppeprotokol indeholder for gruppemøderne den 1. og den 7. maj 1920 to referater: dels de i protokollen indførte, dels langt mere omfattende, men tilsyneladende renskrevne referater på løse ark. Forholdet viser, at forhandlingsprotokollernes optegnelser er stærkt selektive, og at meget store dele af de oprindeligt nedskrevne referater ikke er indført. I løbet af 1921 bliver de indførte referater mere omfattende.

5. J. C. Christensens tilbud kan være fremsat den 3. marts 1919, jvf. Erik Rasmussen: *Statslånskrisen 1919*, s. 61.

Etableringen af det faste samarbejdsforhold var imidlertid ikke løst med de tilsagn, som J. C. Christensen havde givet ved tidligere lejlighed. Der var på det konservative partimøde enighed om, at Venstre formentlig ville rette henvendelse til partiet, men mange talere fremhævede, at man ikke måtte stille for store krav. Dr. Fraenkel formulerede det således: »Ingen stormundethed fra vor side, men heller ingen rævestreger fra den anden. Da Venstre har fået sin tilgang fra radikal side, må det også tage hensyn dertil«. Landstingsmand Tvede gav denne vurdering perspektiv ved at konstatere: »Vi er ikke så stærke, som det ser ud til, da vi er afskårne fra samarbejde med G. S.-partierne«⁶. Ingeniør Korsgaard var som den eneste usikker over for, om Venstre overhovedet ville rette henvendelse til DkF, idet han antog, at de vistnok ville forhandle frit til alle sider. Den konservative varsomhed over for Venstre blev ekstremt udtrykt af Parkov, der kaldte det et magtmisbrug, såfremt man blandede sig i besættelsen af ministerposter, og Piper kunne da konkludere: »Hvad angår forholdet til Venstre, da skal vi overhovedet ikke stille noget forlangende, før vi bliver spurgt«.

Den konservative kalkule gik således på, at Venstre ville henvende sig med anmodning om samarbejde, og at det i denne sammenhæng ville falde naturligt at formulere de konservative ønsker m. h. t. såvel de nærmest foreliggende spørgsmål – grænsepolitikken og grundlovssagen – som til de mere langsigtede mål. Da Piper og Abrahamsen på partiets vegne deltog i partiledersdrøftelsen hos kongen den 1. maj, tilrådte de dannelsen af en ren venstregering, der kunne gennemføre grundlovsrevisionen og søge gunstigst mulige vilkår for det danske mindretal i zone 2.

Imidlertid rettedes der ikke nogen henvendelse fra Venstre til de konservative. På et partimøde den 7. maj refererede Piper, at han og Abrahamsen selv havde måttet søge en samtale med Neergaard, efter at denne var udnævnt til statsminister den 4. maj. Henvendelsen var foretaget, for at man i tide kunne søge at øve indflydelse på Sønderjyllandspolitikken. Abrahamsen tilføjede, at han ved private samtaler med bl. a. J. C. Christensen havde søgt at danne sig et overblik over situationen. J. C. Christensen havde givet ham det indtryk, at Venstre tænkte på at beholde O. C. Scavenius som udenrigsminister, og Abrahamsen havde da anført, at man fra konservativ side kunne ønske Harald Scavenius, subsidiært Grevenkop Castenskiold. Hertil havde J. C. Christensen svaret, at han ønskede at tage de videstgående hensyn til de konservative ønsker. Abra-

6. G. S.-partierne var den konservative jargon for Socialdemokratiet og Det radikale Venstre.

hansen havde tillige talt med Neergaard om grundlovssagen, og han havde fået forsikring om, at Venstre ønskede et loyalt samarbejde. Piper oplyste endelig, at både J. C. Christensen og Neergaard havde udtalt, at ministeriet ikke ville sætte noget større spørgsmål på dagsordenen uden efter forhandling med de konservative ⁷.

Det er umiddelbart klart, at optegnelserne i de konservative forhandlingsprotokoller ikke kan tillægges nogen overvældende kildeværdi i spørgsmålet om, hvilke kontakter – såvel halvofficielle som uofficielle – der var eller ikke var etableret mellem Venstre og DkF i regeringsdannelsesprocessen. Det afgørende punkt i denne sammenhæng er imidlertid, at ingen af Venstres ledere følte sig tilskyndet til at indlede officielle forhåndsdrøftelser med de konservative.

Niels Neergaard har – som allerede anført af Svend Thorsen ⁸ – givet et enestående indblik i, hvilke overvejelser der lå bag udnævnelsen af hver enkelt minister. Til Thorsens fremstilling, der helt hviler på Neergaards ret sene optegnelser ^{8a}, kan imidlertid føjes, at Neergaard allerede den 2. april i sin lommebog skitserede en ministerliste ⁹. Neergaards overvejelser fandt sted på et tidspunkt, hvor Venstre støttede ministeriet Liebe ¹⁰, hvor der var udskrevet valg, men hvor partiet måtte overveje også den mulighed, at man før eller siden kunne blive presset ud i en situation, hvor dannelsen af en ren Venstreregering også forud for valget var den eneste farbare vej. Neergaards skitse har derfor betydning, fordi den udarbejdedes i en situation, hvor der ikke forelå noget borgerligt flertal i Folketinget, og hvorfor derfor hensynet til DkF's eventuelle ønsker måtte spille en underordnet rolle.

Skitsen har følgende indhold ¹¹: Forsv.[arsminister]: B. [Berntsen], I. M. [indenrigsminister]: Andersen [amtmand Hans Andersen], Socialm.[inister]: Berg [Sigurd Berg], U. M. [udenrigsminister]: O. C. [O. C. Scavenius], Just.[itsminister]: B eller S [formodentlig højesteretssagfører Fritz Bülow eller justitsministeriets departementschef F. Schrøder], Hm. [handelsminister]: [intet navn], Landb.[rugsminister]: M. M. [Madsen-Mygdal], Kirke[minister]: Laursen [N. Johan Laursen], Undervisn.[ingsminister]: Krag – App [Oluf Kragh eller Appel], Trafik[minister]: Slebs.

7. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.

8. S v e n d T h o r s e n: *De danske ministerier 1901–1929*, s. 379.

8a. Neergaards optegnelser findes indført i et kollegiehefte, tituleret: Optegnelser, bd. VIII (Niels Neergaards arkiv, RA). Optegnelserne er nedskrevet i dagene den 17.–19. juli 1920.

9. Niels Neergaards arkiv, pk.: Noteringskalendere.

10. Jvf. T a g e K a a r s t e d: *Påskekrisen 1920*, s. 274f.

11. I parentes er anført mine fortolkninger af de anvendte forkortelser.

[Slebsager]. Besættelsen af handelsministerposten var da, som det skulle blive det i maj, et åbent spørgsmål for Neergaard. Heller ikke stats- og finansministerposten er anført i skitsen; det kan ikke med sikkerhed afgøres, hvem disse poster var tiltænkt. Man kan imidlertid pege på, at det var en endnu ikke brudt tradition, at statsministeren tillige bestred et ressortministerium; det er vanskeligt at forestille sig, at J. C. Christensen skulle beklæde posten som finansminister, ligesom det forekommer helt urimeligt, at der ikke i ministeriet skulle være plads til Neergaard. Noget tyder altså på, at Neergaard allerede på dette tidlige tidspunkt arbejdede ud fra den forudsætning, at han og ikke J. C. Christensen skulle lede ministeriet.

Det falder i øvrigt i øjnene, at i forhold til de overvejelser, som Neergaard gjorde sig i maj, er der kun tale om begrænsede ændringer i summen af ministerkandidater. Af april-skitsens kandidater gled kun O. C. Scavenius, Bülow/Schrøder og N. Johan Laursen i baggrunden, idet Kragh opfattes som en nødløsning, såfremt Appel ikke på ny ville være minister. Laursens kandidatur bortfaldt uden videre ved J. C. Christensens tilsagn om at overtage kirkeministeriet. O. C. Scavenius var med i billedet, da udenrigsministerposten skulle besættes. Neergaard meddeler i sine optegnelser, at da han sammen med J. C. Christensen søndag aften den 2. maj planlagde regeringssammensætningen, talte man om Harald Scavenius som emne, idet der var indløbet afslag fra Grevenkop Castenskiold. »Også om O. C. Scavenius var der tale, men Ahlefeldt havde med afgjort sikkerhed sagt mig, at han ikke ville være villig, og jeg anså ham også for i de sidste måneder at være blevet for stærkt indebundet i den Erik Scaveniuske politik«. Abrahamsens ovenfor nævnte samtale med J. C. Christensen fandt sted mandag morgen den 3. maj, og Neergaards opfattelse af O. C. Scavenius kan i hvert fald ikke være påvirket af de ønsker, Abrahamson ved denne lejlighed gav udtryk for. Yderligere havde J. C. Christensen allerede søndag eftermiddag over for Neergaard nævnt, at han i marts 1919 havde tænkt sig Grevenkop Castenskiold som udenrigsminister¹². O. C. Scavenius kan derfor ikke betragtes som offer for en konservativ pression.

Ved samtalen med J. C. Christensen søndag eftermiddag pegede Neergaard på landsdommer Rytter som et muligt justitsministeremne¹³. Også over for denne mulighed meddelte J. C. Christensen, at han allerede i foråret 1919 havde tænkt herpå. Hvilke grunde, der fik Neergaard til

12. Jvf. tillige brev fra Niels Neergaard til Frede Bojsen den 30. april 1920. (*Tre Venstremænd*, ed. Harald Jørgensen, s. 269f.)

13. Neergaards optegnelser.

at droppe tanken om Fritz Bülow eller Schrøder, lader sig næppe klarlægge. Rytters person svarede til konservative ønsker om en handlekraftig justitsminister, men J. C. Christensens bemærkninger og Neergaards tidlige fremførelse af Rytters kandidatur gør det usandsynligt, at Bülow eller Schrøder skulle være trængt ud på grund af konservative henvendelser. Neergaard anfører, at han mandag den 3. maj var blevet opsøgt af Bülow, og at han da havde sagt, at han var gået ud fra, at Bülow ikke igen ønskede at blive minister. Det havde Bülow bekræftet og havde varmt omtalt Rytter. Den følgende dag havde Neergaard på ny besøg af Bülow, og det »viste mig dog, at hans betænkeligheder ville have ladet sig overvinde, hvis en opfordring var blevet rettet til ham«. Neergaard havde med andre ord i første omgang spurgt ham på en sådan måde, at han dårligt kunne anmelde sin egen kandidatur, og i anden omgang var det for sent; også Neergaard havde måske behov for en handlekraftig justitsminister under de voldsomme uroligheder på arbejdsmarkedet, som prægede tiden.

I forhold til april-skitsen kom under forhandlingerne i maj især et nyt navn til drøftelse: departementschef Riis-Hansen, minister i ministeriet Friis. Under sin første samtale med J. C. Christensen bragte Neergaard hans navn på bane som trafikminister, og Christensen gjorde ingen indvendinger. Den følgende dag havde Neergaard en samtale med Riis-Hansen, som ytrede betænkelighed af helbredshensyn og udbad sig betænkningstid. Tirsdag accepterede han, men under forudsætning af at han umiddelbart efter regeringsdannelsen kunne få en længere orlov for at genvinde sit helbred. Dette forslag billigede Neergaard, og Slebsager blev derved – til sin store forbitrelse – skudt i baggrunden. For de deraf følgende forviklinger har Thorsen allerede redegjort¹⁴. Da Riis-Hansens afslag alligevel indløb, kort før Neergaard skulle forelægge sin ministerliste for kongen, gav det Neergaard lejlighed til at notere sig omstændighederne omkring hans kandidatur. Han skrev bl. a.: »I dagens løb havde jeg både fra venstremænd og fra en kreds af højrepolitikere gennem Harboe modtaget udtalelser af stærke betænkeligheder ved Riis-Hansens optagelse i ministeriet. Han ansås for halvradikal og navnlig alt for betaget af de Rode'ske ideer og bunden på afgørende punkter gennem den overordentlige kommission¹⁵. Når jeg havde ønsket at se ham i ministeriet, var det dels på grund af hans dygtighed og ansete navn, dels for gennem ham at have en forbindelse med arbejderorganisationerne for,

14. S v e n d T h o r s e n, anf.sk. s. 382.

15. Den overordentlige kommission var nedsat i henhold til lov af 7. august 1914 og spillede en hovedrolle i krigstidens vareforsynings- og varereguleringspolitik.

om muligt, at opnå en fredelig løsning af arbejderstridighederne. Det var med beklagelse, jeg opgav ham, om end jeg var klar over, at hans optagelse i ministeriet ville volde mig betydelige vanskeligheder, mest måske ved modsætningsforholdet mellem ham og Madsen-Mygdal.« Om denne plads i ministeriet synes der således at være foregået en egentlig kamp, hvor det ikke kan udelukkes, at der har været øvet pres mod både Neergaard og Riis-Hansen, et pres, hvori konservative politikere deltog. Det var imidlertid karakteristisk for situationen, at resultatet blot blev, at Neergaard måtte falde tilbage på Venstres »naturlige« trafikminister: Slebsager, der allerede i april havde været hans kandidat.

Den ministerpost, som Neergaard havde størst besvær med at finde egnede kandidater til, var handelsministerens. Ved den første samtale med J. C. Christensen erklærede Neergaard, at han ikke havde noget forslag. J. C. Christensen frarådede at tage konsul Nørgaard¹⁶, og Neergaard noterer, at han slet ikke havde tænkt på denne som en mulighed. »Grosserer Tyge Rothes navn blev nævnt ved denne lejlighed, men spørgsmålet blev stående åbent.« Den følgende dag havde Neergaard en samtale med Rothe, men om samtalens indhold meddeler han intet. Imidlertid må spørgsmålet være blevet afgjort ved denne lejlighed, og en efterfølgende samtale med Madsen-Mygdal, hvori denne udtrykte store betænkeligheder ved at indtræde i et ministerium, der ikke var blevet godkendt af etatsråd H. N. Andersen, og som derfor ikke kunne hvile på dennes støtte i »Slesvigs- og handelspolitiske« anliggender, synes således ikke at have øvet indflydelse på Neergaards valg.

Der skal ikke i denne sammenhæng søges gennemført nogen nærmere analyse af de samlede overvejelser, der lå bag Neergaards sammensætning af ministeriet¹⁷. Hans beretning er her alene brugt til at belyse, hvorledes han reagerede i de situationer, hvor han ikke kunne opretholde de præferencer, han lod komme til udtryk i april. Det er her åbenbart, at udskiftelsen af kandidater ikke lader sig anskue som et produkt af de parlamentariske hensyn, der evt. kunne tages til DkF. H. N. Andersens fremtrædende rolle som en slags »garant« for ministeriet skinner tydeligt gennem beretningen. Det afgørende er imidlertid, at hovedparten af mi-

16. P. P. C. Nørgaard, Venstremedlem af Landstinget 1914–20.

17. Hverken hos Sv. Thorsen eller i denne afhandling er der foretaget nogen egentlig vurdering af tendensen i Neergaards beretning. Det er umiddelbart klart, at beretningen giver et mere harmonisk billede af N.s bestræbelser end omstændighederne omkring regeringsdannelsen synes at tilsige. Især er det i denne sammenhæng bemærkelsesværdigt, at N. ikke anfører, hvem der påvirkede eller pressede ham i spørgsmålet om Riis-Hansens eventuelle optagelse i ministeriet, og hvilke kontakter han under hele processen havde med politikere og personer uden for den snævre regeringskreds.

nisterposterne besattes på den måde – og efter de tovtrækkerier – som under de givne omstændigheder måtte være naturlige for sammensætningen af en Venstreregering. Denne karakteristik gælder Neergaard, J. C. Christensen, Klaus Berntsen, Sigurd Berg, Slebsager, Appel og Madsen-Mygdal. Af disse havde alene Madsen-Mygdal vægret sig ud fra motiver, der ikke var af parti- eller prestigepolitisk art. Man kan vanskeligt i Venstres rigsdagsgruppe få øje på kandidater, der med rette kunne føle sig forbigået af disse. De tre ministre, der optoges uden for rigsdagsgruppen, var i forhold hertil ubeskrevne blade. Rytter havde vel trængt Bülow ud, medens hverken Harald Scavenius eller Rothe havde konkurrenter fra gruppen. Scavenius var blevet accepteret af H. N. Andersen¹⁸, og Neergaard holdt fast ved hans egnethed på trods af de meget stærke advarsler, han modtog i dagene mellem den 2. og den 4. maj¹⁹. Tyge Rothe var antagelig Neergaards eget valg, optaget fordi han kom fra det københavnske Venstre og tillige repræsenterede de handelskredse, som ellers ikke havde fundet repræsentation i ministeriet.

Da Neergaard den 26. juli overskuende søgte at tegne et billede af de foregående måneders arbejde i regeringen, skrev han: »Inden for ministeriet har samarbejdet været fortrinligt, jeg kan sige uden den mindste mislyd. Om uenighed på noget vigtigere område har der overhovedet ikke været tale. J. C. Christensen befinder sig øjensynlig ikke helt vel ved situationen, men han har været elskværdig og loyal på ethvert punkt«²⁰. Denne bedømmelse fremsattes imidlertid på et tidspunkt, hvor ministeriet endnu ikke havde prøvet den hverdag, der måtte melde sig efter genforeningens gennemførelse og grundlovens endelige vedtagelse. Selv om ministeriet var sammensat i overensstemmelse med Neergaards ønsker, lå der ikke heri nogen garanti for, at det på langt sigt kunne gennemføre et kollegialt samarbejde.

J. C. Christensen havde i et brev til Neergaard af 16. april 1920 bl. a. skrevet: »Men når De nu skal til det [at danne regering], da råder jeg Dem til at få nogle yngre og dygtige kræfter med udefra. Mange af vore tidligere er for gamle«²¹. Ministeriets sammensætning afspejler måske i nogen grad en sådan bestræbelse – som i øvrigt Neergaard refererer i sine optegnelser – idet Rytter, Rothe og Scavenius kan henregnes til kategorien »kræfter udefra«. Ingen af dem var imidlertid i stand til at knytte forbindelse til partiets yngre rigsdagsmænd – en sådan virksomhed kunne

18. Neergaards optegnelser, jvf. nedenfor s. 575.

19. *Ibid.*

20. *Ibid.*, nedskrevet den 26. juli 1920.

21. Niels Neergaards arkiv, breve fra forskellige.

kun udøves af Slebsager og Madsen-Mygdal. J. C. Christensen, Berntsen, Berg og vel også Appel tilhørte Venstres »tidligere« og flere af dem var godt oppe i årene. Ministeriets politiske tyngde lå i udgangspositionen hos »de tidligere«, men det var forudsigeligt, at Venstre ville bevæge sig hen mod en lederkrise, såfremt det ikke i løbet af regeringsperioden lykkedes for nogle af de yngre ministre at placere sig centralt i rigsdagsgruppens og regeringens arbejde. I dette spil havde Slebsager og Madsen-Mygdal de bedste kort på hånden.

I juli 1921 døde indenrigsminister Sigurd Berg. Som hans efterfølger udpegedes landstingsmand Oluf Kragh, der i løbet af få år havde skabt sig en position i partiet på trods af det handicap, som medlemsskabet af landstinget i denne sammenhæng måtte være. I oktober 1921 meddelte J. C. Christensen, at han efter et års forløb ville udtræde af ministeriet²² og ved det følgende valg ikke lade sig genopstille til folketinget. Den 15. august 1922 fandt hans udtrædelse af ministeriet sted, idet Appel nu tillige overtog kirkeministeriet. Både sommeren og efteråret 1922 var Klaus Berntsen stærkt svækket af sygdom²³. I løbet af de første to år af regeringsperioden var der således sket en alvorlig og på sin vis afgørende svækkelse af ministeriets politiske ledelse. Neergaard var nu chef for et ministerium, der ikke længere havde nogen stærk forbindelse til den Venstre-tradition, der havde skabt ministerierne i perioden 1901–1913. Til gengæld havde man i Oluf Kragh fået en politisk kraft, der kunne bygge bro til rigsdagsgruppen, men som også havde ambitioner til at blande sig i den kommende kamp om magten i partiet.

Til generationsskiftet kom yderligere det forhold, at de indbyrdes relationer mellem ministrene næppe var de bedste. Fra efteråret 1920 var der meget voldsomme diskussioner i Venstre om forsvarssagens løsning. Oluf Kragh modarbejdede ret åbenlyst Neergaards, J. C. Christensens og Klaus Berntsens forsvarspolitiske mål, og selv ikke efter Kraghs optagelse i ministeriet lykkedes det at skabe mere end formel enighed mellem ministrene om dette vitale lovgivningsemne²⁴. Også i andre sammenhænge var der splid. Den 24. juli 1921 sendte Madsen-Mygdal sin regeringschef en formelig klage over udenrigsministerens opførsel i sagen om de dansk-

22. Ove Rode udtalte den 14. oktober 1921 i Folketinget: »Fra i går af står Venstre uden leder. Den højtærede kirkeminister har bebudet sin afgang til maj fardag.« (RT, 1921–22, FT, sp. 121).

23. Breve fra Klaus Berntsen til Frede Bojsen den 6. august og den 15. oktober 1922 (*Tre Venstremænd*, s. 306 og 309). Berntsen deltog ikke i de betydningsfulde regeringsmøder den 15.–18. september 1922, jvf. nedenfor.

24. Disse forhold har jeg undersøgt i en endnu ikke publiceret afhandling vedr. den danske forsvarspolitik 1918–22.

russiske forhandlinger vedrørende en handelsaftale²⁵. Madsen-Mygdal føjede til den konkrete klage: »Desværre er der jo et par gange før af udenrigsministeren foretaget overraskende handlinger uden om eller end-og imod ministermødet«²⁶.

Harald Scavenius havde tilsyneladende fra et meget tidligt tidspunkt haft vanskeligheder i forholdet til sine kolleger. Den 7. oktober 1920 meddelte den engelske chargé d'affaires i København, Grant Watson, til det engelske udenrigsministerium, at Scavenius efter hans opfattelse ville gå af, fordi han var blevet desavoueret af statsministeren og forsvarsministeren i spørgsmålet om, hvorvidt det kunne tillades, at den engelske flåde brugte København som station ved operationer i Østersøen²⁷. Den 18. maj 1921 indberettede den engelske gesandt, Charles Marling, at der var vedholdende rygter om, at Scavenius ville gå af, fordi han ikke besad de fornødne kvalifikationer og ikke var nogen gevinst for regeringen. Gesandten kunne meddele, at »in the current affairs, he frankly confesses that he takes no interest whatever, and knows little or nothing«, og at det derfor var mere hensigtsmæssigt for den engelske gesandt at forhandle med udenrigsministeriets direktør²⁸. Af en engelsk indberetning af 27. juni 1921 fremgår, at også den norske og den franske gesandt fandt Harald Scavenius temmelig umulig som udenrigsminister²⁹. Disse og andre indberetninger peger alle i retning af, at Scavenius' stilling i ministeriet ikke var den bedste, og at han næppe kunne vente sine kollegers skånsel, såfremt han kom dem yderligere på tværs. Der bliver senere lejlighed til at vende tilbage til disse forhold.

Også Tyge Rothe har efterladt vidnesbyrd om spændinger i ministeriet. I anledning af sin udtræden af ministeriet sendte han den 24. okt. 1922 Frede Bojsen en længere redegørelse om de bagved liggende grunde²⁹. Heri skriver han bl. a.: »Stillingen som handelsminister i et venstreministerium er i sig selv og under normale forhold . . . såre vanskelige, og ulige vanskeligere bliver den naturligvis i krisetider som den, vi for tiden gennemlever. Det kan derfor næppe undre, at jeg, der ingen politisk autoritet havde, – den får man ikke let i Venstre, når man ikke er en af »deres egne« – ikke magtede opgaven. Det har jeg selv længe følt – også forinden 9. juli – og da jeg ikke inden for ministeriet fandt fornøden

25. Forhandlingerne om en handelsaftale havde fundet sted gennem længere tid, men strandede i efteråret 1921.

26. Niels Neergaards arkiv, breve fra forskellige.

27. FO 371/5386 (Public Record Office).

28. FO 371/6759.

28a.Ibid.

29. Frede Bojsens arkiv (RA), brevsamlingen.

forståelse af min vanskelige stilling – Madsen-Mygdals udæskende holdning over for industrien og byerhvervene, Neerg.s forelæggelse af toldlovsforslaget uden så meget som at han havde talt med mig forinden – og heller ikke den moralske støtte hos statsministeren, som jeg ikke kunne undvære for at klare alle de mange vanskelige skær, har jeg ment det rigtigt at give plads for andre kræfter . . .«.

Hvilken vægt, man skal tillægge disse indbyrdes modsætningsforhold mellem ministeriets medlemmer forud for begivenhederne i sommeren og efteråret 1922, lader sig vanskeligt afgøre. I enhver regering vil der forekomme divergenser, som ved en punktuell betragtning kan tage sig alvorlige ud, men som ikke nødvendigvis betyder, at ministeriet i almindelighed har vanskeligt ved at opnå enighed. For regeringen Neergaard spillede imidlertid det forhold ind, at dens chef ikke var nogen hverken stærk eller smidig leder af et ministerium. Blandt samtidens politikere havde han ry for at have vanskeligt ved at træffe beslutninger, og i radikale kredse betegnedes han direkte som svag³⁰. Disse træk hos Neergaard, som allerede kan iagttages under hans statsministerperiode 1908–09, og som bekræftes ved undersøgelsen af hans adfærd i efteråret 1922, fik politisk betydning, netop fordi han især efter den 15. august 1922 ikke længere havde politiske veteraner som rådgivere og evt. eksekutorer forud for og under ministermøderne. I takt med de gamle ledes dødsfald, sygdom eller manglende lyst til at beskæftige sig med politisk virksomhed øgedes mulighederne for, at ministeriets yngre kræfter kunne forsøge at gribe tøjlerne.

II

Sommeren 1922 blev en urolig periode i dansk politik. Fra maj til begyndelsen af august gennemførtes de vanskelige forsvarsforhandlinger, der førte til drastiske udladninger især i DkF³¹. 4. august gennemførtes det forslag om en statslig grundskyld, som ministeriet havde fremsat i efteråret 1921; det vedtoges mod DkF's stemmer, men med støtte fra Det radikale Venstre og Socialdemokratiet. Den 3.–4. august bragtes i hast en lovgivning i land, der betød importregulering for skotøj og cigarer – et forslag, hvorom samtiden fældede den dom, at det var Venstres afbigt over for de konservative for forsvarslovgivningen og grundskyldsaffæ-

30. Se f. eks. P. M u n c h: *Erindringer* IV, s. 297 og Munchs bemærkninger under finanslovsdebatten, efteråret 1921 (RT, 1921–22, FT, sp. 1336f.)

31. Som en direkte følge af forsvarsforliget og Bent Holsteins optræden under disse forhandlinger ekskluderes han af partiet. Betænkeligt var det imidlertid, at såvel vælgerforeningen i Århus som konservative blade som Aarhus Stiftstidende og Nationaltidende åbenlyst sympatiserede med Holstein.

ren. Regeringens vanskeligheder øgedes yderligere gennem de voldsomme demonstrationer, som i København iværksattes mod indenrigsministerens ophævelse af den hidtidige ekstraordinære arbejdsløshedsunderstøttelse, men som tillige havde sigte mod regeringens politik i bred almindelighed³².

Forsvarslovgivningen, grundskylden og importreguleringen var alle afgørelser og anliggender, der kom til at påvirke regeringens parlamentariske stilling og muligheder i efteråret 1922. Ind i disse vævedes også landmandsbankaffæren, der var under udvikling fra udsendelsen af den berygtede erklæring af 9. juli 1922, hvori sandheden om bankens forhold var således sat på skruer, at der skulle anvendes mere end almindelig fortolkningsevne for at finde den; affæren nåede først en kulmination den 17. september med offentliggørelsen af bankens formodede tabstal og med den overordentlige rigsdagssamlings behandling af bankrekonstruktionsforslaget den 19.–20. september³³. Det ansvar, som Neergaard ved denne lejlighed påtog sig for 9. juli-erklæringen, vurderedes fra alle sider som ensbetydende med, at han ikke kunne fortsætte som regeringens chef³⁴. Spørgsmålet var tilsyneladende blot, om der skulle udskrives valg, eller om Venstre havde tilstrækkelig styrke til at gennemføre en rekonstruktion af regeringen, der kunne få parlamentarisk dækning hos DkF.

I det følgende skal regeringens reaktion på disse forhold søges analyseret, idet opmærksomheden centrerer om overvejelserne vedrørende regeringens egne muligheder for at overleve.

III

Forhandlingerne om en rekonstruktion af ministeriet indledtes allerede i august 1922. Lørdag den 5. august kl. 10 havde Neergaard en samtale med sin udenrigsminister³⁵, og samtalens indhold lader sig til dels rekonstruere på grundlag af breve fra Harald Scavenius til Neergaard. Endnu samme dag sendte Scavenius et brev med følgende ordlyd: »Da jeg efter samtalen med Dem kom hen i udenrigsministeriet fortalte min fætter³⁶, at han fra flere sider havde hørt, at der ville finde et uden-

32. Se f. eks. Socialdemokraten den 26. juli 1922.

33. Se herom: Søren Mørch: *Omkring bankkommissionen af 21. september 1922* (i: Hilsen til Hæstrup, s. 131–159).

34. Også Venstrepressen deltog i denne vurdering. Se f. eks. København den 20. september og Aalborg Amtstidende den 21. september, 1922.

35. Neergaards noteringskalender.

36. O. C. Scavenius, udenrigsministeriets direktør.

rigsministerskifte sted; således havde departementschef Schrøder sagt ham det, ligesom etatsråd H. N. Andersen havde udtalt, at nu havde han, Andersen, samlet 5 ministre, der var villige til at gå mod udenrigsministeren. Jeg finder denne udtalelse, *der altså er i overensstemmelse med virkeligheden*, meget karakteristisk for situationen. Det er dog ikke derfor, jeg skriver til statsministeren, men for at være mig imod mistanken om, at jeg skulle have talt om vor samtale. *Dennes indhold var således bekendt i byen, før jeg kendte noget til den* [forf.s kursiveringer]«³⁷. Den 8. august sendte Scavenius et nyt brev, hvori han bl. a. skrev: »Kirkeministeren fortalte mig i dag, at De efter vor samtale havde haft en sammenkomst med de 5 herrer, der ønsker min afgang. Under denne sammenkomst blev, så vidt jeg forstod, diskuteret, om de 5 herrer kunne gå ind på de betingelser, jeg løseligt omtalte for statsministeren. Jeg vil gerne, før mødet i morgen og for at undgå misforståelser, sige, at jeg ikke godt kan lade d'herrer diskutere dette spørgsmål; det ville være ganske at vende sagen på hovedet. Det er ikke så meget d'herrer som mig, der *pludselig og uden nogen som helst saglig begrundelse søges fjernet* [forf.s kursivering], som har ret til at stille betingelser . . . Jeg vil meget gerne – selv om det koster mig uhyre overvindelse – bidrage mit til, at det skal blive så let som muligt for statsministeren at eksekvere denne uretfærdige handling, men jeg kan ikke være med længere, når de personer, der er ifærd med at dolke mig bagfra, allernådigst skal kunne tilkende mig en respit . . .«³⁸.

De to breve tillader den tolkning, at Neergaard den 5. august havde meddelt Scavenius, at stærke kræfter i og uden for ministeriet ønskede hans tilbagetræden, og at Neergaard derfor søgte at træffe den aftale, at udenrigsministeren ved passende lejlighed skulle forlade sin post. Den 'passende lejlighed' ville evt. kunne opstå ved en bredere rekonstruktion af ministeriet. Scavenius stillede da betingelser, hvilke ved vi ikke. De 5 ministre, som på grundlag af senere oplysninger kan identificeres som Appel, Kragh, Madsen-Mygdal, Rytter og Slebsager³⁹, søgte til gengæld at formulere deres betingelser for hans forbliven, og herimod reagerede Scavenius skarpt den 8. august.

Hvorfor ønskede såvel H. N. Andersen som de 5 ministre, at der skulle finde et udenrigsministerskifte sted? De 5's motiver findes ikke belyst i den konkrete situation, men lader sig formentlig føre tilbage til det forhold, hvori Scavenius stod til sine kolleger og til de klagepunkter,

37. Niels Neergaards arkiv, breve fra forskellige. Brevet er delvis citeret i Søren Mørchs ovenfor anførte artikel.

38. Ibid.

39. Jvf. s. 604.

Madsen-Mygdal havde fremført allerede i sommeren 1921. H. N. Andersen havde grunde, som i hvert fald til dels lader sig rekonstruere.

Den 18. maj 1922 udarbejdede H. N. Andersen et længere memorandum om sit forhold til regeringen og dens udenrigspolitik⁴⁰. I dette anførte han, at Harald Scavenius allerede i marts 1920 havde søgt ham for at få hans anbefaling som udenrigsminister i den kommende regering. Da regeringsdannelsen blev aktuel, havde Andersen sagt til Scavenius: »for mig var det sagen og ikke personen, og lige meget hvem der var udenrigsminister, ville jeg virke til gavn for Danmark«. Denne udtalelse havde Neergaard senere fået bekræftet hos Andersen. Imidlertid var Andersen siden blevet utilfreds med Scavenius' udenrigspolitik, fordi denne den 4. januar 1922 havde udviklet for kongen, statsministeren og Andersen, at han selv gennem etatsråd Glückstadt ville foretage sådanne skridt i forhold til England, som han fandt fornødne for dansk udenrigspolitik. »Er denne opfattelse [af Scavenius' udredning] rigtig, er det ikke alene ensbetydende med en desavouering af både kongen og statsministeren, men også brud på de forudsætninger, hvorunder kammerherre Scavenius blev antaget som udenrigsminister«, konstaterede Andersen, og han sluttede sit memorandum med at erklære, at han herefter ikke ville kunne fortsætte som udenrigspolitisk rådgiver for regeringen.

H. N. Andersens memorandum vidner om en total ringeagt for parlamentariske spilleregler, men også om, at skulle lejlighed byde sig, ville han med glæde skubbe Scavenius ud af regeringen. Det har været fremhævet, at Scavenius var kommet H. N. Andersen på tværs i spørgsmålet om Danmarks Ruslandspolitik⁴¹. Hertil kommer imidlertid også andre modsætningsforhold. Den 28. aug. 1921 skrev Christian X til Neergaard i anledning af, at den danske gesandt i London, Grevenkop Castenskiold, var død: »Som følge af Minister Castenskiolds død, henstiller jeg, om man ved besættelsen af denne post ikke kunne overveje muligheden af at anvende direktør Cold, der ikke blot som guvernør i Vestindien har vist gode administrative egenskaber, men som har særdeles god indsigt i det praktiske livs krav, hvad hans virksomhed ikke mindst under krigen lagde for dagen«⁴². I et udkast til svar udtrykte Neergaard sig på følgende måde: »Jeg bringer ligeledes Dr. Maj. min tak, fordi De har villet meddele mig Deres ønsker m. h. t. besættelsen af den vigtige post i London. Min egen opfattelse af dette spørgsmål falder ganske sammen med

40. Dette memorandum findes i afskrift i Neergaards optegnelser, bd. VI; indførelsen er ikke foretaget med Neergaards hånd og er ikke ledsaget af nogen form for kommentar.

41. Se især: K a i M o l t k e: *Pengemagt og Ruslandspolitik*, II, s. 270ff.

42. Niels Neergaards arkiv, breve fra forskellige.

Dr. Maj.s, idet jeg straks, da den sørgelige meddelelse indløb, blandt dem, der kunne være tale om, særlig fæstnede min opmærksomhed ved Cold. Jeg har meddelt udenrigsministeren Dr. Maj.s ønske og min egen opfattelse. Ministeren havde imidlertid forskellige betæneligheder, som dog ikke forekom mig afgørende, men han vil ved Dr. Maj.s næste nærværelse her søge lejlighed til selv at forebringe sin opfattelse«⁴³. Den 11. sept. afsluttedes korrespondancen med kongehuset om gesandtudnævnelser med et kort telegram fra kongen: »Bifalder gesandtstillingen. Christian R.«⁴⁴. Harald Scavenius havde da overbevist sine kolleger og kongen om, at Cold ikke burde have stillingen, og i stedet udnævntes grev Preben Ahlefeldt-Laurvig, indtil da gesandt i Warszawa.

Det er i anden sammenhæng tilstrækkeligt dokumenteret, at Cold stod H. N. Andersen nær, og at H. N. Andersen stod kongehuset nær⁴⁵. Det er formentlig kommet H. N. Andersen meget på tværs, at han ikke gennem kongen og gennem sin indflydelse på ministeriet kunne bestemme, hvem der skulle beklæde den for ham overordentligt vigtige gesandtpost i London. H. N. Andersens planer med hensyn til Danmarks forhold til England var omfattende, næsten fantastiske. I en række sammenhænge havde han samtaler med ledende politikere i England – normalt på et niveau ikke under premierministeren eller evt. udenrigsministeren, men med den engelske konge som den foretrukne forhandlingspartner⁴⁶. Ved gentagne lejligheder underholdt han de skiftende engelske gesandter i København med sine planer vedrørende en uddybning af Øresund med henblik på at skabe adgang for engelske handelsskibe og flådeenheder, således at Østersøen kunne blive et område for danske og engelske handelsinteresser under den engelske flådes beskyttelse⁴⁷. Samtidig benyttede han enhver lejlighed til at tilkendegive sin mening om den danske udenrigsministers manglende kvalifikationer, og i løbet af 1922 blev strømmen af indberetninger om dette emne tættere. Den nyudnævnte gesandt i København, lord Granville, opsøgte den 27. juni 1922 Andersen og indberettede bl. a. følgende: »He (Andersen) is . . . on intimate terms with the King of Denmark and with all members of the Danish Royal Family,

43. Ibid. Jvf. tillige P. M u n c h: *Erindringer*, IV, s. 355.

44. Ibid.

45. Se S ø r e n M ø r c h, anf. sk. og Kai Moltke, anf. sk.

46. At det engelske udenrigsministerium med tiden blev træt af denne virksomhed fremgår af flere vidnesbyrd. På en indberetning fra den engelske gesandt i København af 17. marts 1923 findes f. eks. følgende minutes: »Mr. Andersen is an appalling busybody and wants everyones times by his endless dissertations on largely rebusious plans«. Sign. AC (Austen Chamberlain). Eyre Crowe note-rede kategorisk: »He is a terror«. (FO 371/9294).

47. FO 371/8094.

particularly Prince Waldemar, and, according to his own account at least, he has the greatest possible influence on the Prime Minister and most of the members of the government. On the other hand the Ministry for Foreign Affairs hates him, and Monsieur O. C. de Scavenius, the Secretary General, always refers to him in conversation with me with amused contempt, and indicates that, though he has had an important position in Denmark, he is now more or less »gaga« and no longer counts at all«⁴⁸. I løbet af samtalen havde Andersen sagt, at gesandten endelig skulle komme til ham, såfremt han fandt udenrigsministeren »dilatatory or obstructive«, og han fortalte ham, at han i sin tid havde håbet, at Erik Scavenius havde fortsat som udenrigsminister, men at han desværre ikke havde kunnet øve indflydelse, fordi han ikke havde været hjemme!⁴⁹.

Den 13. september rapporterede Granville på ny om en samtale med Andersen. Denne havde i dybeste fortrolighed meddelt ham, »that Monsieur Harald de Scavenius' days as Minister for Foreign Affairs were numbered and that he would not remain in office more than about another month«⁵⁰. Andersen tilføjede, at også O. C. Scavenius ville forlade sin post som direktør i udenrigsministeriet, og han gav derpå en ny beretning om sin medvirken ved Harald Scavenius' udnævnelse til udenrigsminister. Ifølge denne version havde han på Scavenius' 2. henvendelse lovet at give ham sin støtte, hvad der var en betingelse for, at hans kolleger ville have ham. Granville noterede sig forskellen fra den forrige beretning, men han bemærkede i sin indberetning, at han ikke havde nogen mulighed for at kontrollere disse. Derimod så han nu en mulighed for at kontrollere H. N. Andersens indflydelse på dansk politik: såfremt udenrigsministeren virkelig gik af inden 1 måned, ville det være et usvigeligt tegn på Andersens enestående position. Det var en stolt lord Granville, der den 10. oktober – dagen efter regeringsomdannelsen – kunne bringe sine kommentarer til rekonstruktionen. Han var nu ikke længere i tvivl om, at Andersen havde haft en afgørende indflydelse på udenrigsministerskiftet, idet han ikke blot havde kunnet forudsige datoen, men også havde været i stand til – før nogen anden – at nævne Cold som den sandsynlige efterfølger⁵¹.

Diplomatiske indberetninger, der bygger på samtaler med personer uden politisk ansvar, er ofte dårlige kilder til vurdering af interne, poli-

48. Ibid.

49. Såfremt denne påstand ikke er grebet ud af luften, må den gå på begivenhederne forud for den 1. maj 1920, hvor der i kredse omkring hoffet spores interesse for dannelsen af et samlingsministerium.

50. FO 371/8094.

51. Ibid.

tisk-parlamentariske situationer. Da yderligere såvel de her citerede som flere andre indberetninger fra de engelske gesandter i København til udenrigsministeriet i London viser, at H. N. Andersen havde en stærk hang til selvhævdelse og en ringe forståelse for politiske vilkår i et demokratisk-parlamentarisk system – jvf. f. eks. hans påstand om, at han havde foretrukket Erik Scavenius som udenrigsminister efter valget i 1920 – er det uden videre klart, at de diplomatiske indberetninger, der hvilede på hans meddelelser, må forkastes som kildegrundlag ved fastsættelsen af, hvad der i den konkrete sag havde fremtvunget udenrigsminister Harald Scavenius' – midlertidigt udsatte – afgang. Indberetningerne kan alene tillægges værdi ved fastlæggelse af det forhold, at H. N. Andersen *tilstræbte* et udenrigsministerskifte. Hans mulige indflydelse på dette skifte må undersøges på grundlag af andet materiale.

Af sådant materiale har vi for det første og som det væsentligste Harald Scavenius' brev til Neergaard af 5. august 1922. I en samtale med Victor Pürschel den 11. oktober 1922 – to dage efter sin afgang – udbyggede Scavenius sit indtryk af H. N. Andersens medvirken. Han forklarede Pürschel, at der i ministeriet havde været dybe uoverensstemmelser angående udenrigspolitikken, »idet H. N. Andersen på ØK's vegne ønskede denne lagt stærkt over ad England til således, at England fik en fast flådestation ved København, med en High Commissioner boende her, men denne »portugalisering« havde Sc. energisk modsat sig og derfor energisk bekæmpet tanken om Cold som gesandt i London«⁵². Scavenius – der efter Pürschels vurdering var ret nervøs – tilføjede, at han anså Madsen-Mygdal for at være økonomisk afhængig af ØK, og at han meget frygtede dettes (ØK's) indflydelse.

Denne udtalelse er interessant især af to grunde. For det første, fordi den så at sige samler de tråde op, som ovenfor er nævnt som grundlæggende for Scavenius' vanskelige stilling i ministeriet og for modsætningsforholdet til H. N. Andersen. For det andet fordi Scavenius uden videre sætter lighedstegn mellem sine modstandere i regeringen og H. N. Andersen.

Ad nogenlunde samme baner som Harald Scavenius bevægede halvfærtteren Eric Scavenius sig, da han den 24. november 1922 holdt en tale i Hjørring. I sit omfattende angreb på H. N. Andersen sagde han bl. a.: »Hvad er det endelig for en hemmelig, men kun alt for mærkbar indflydelse, som, uden at den politiske situation forklarede det, bevirkede, at hr. Neergaard blev berøvet sin udenrigsminister, – der forøvrigt offentligt

52. Victor Pürschels dagbogsoptegnelser, oktober 1922. (Victor Pürschels arkiv, kps. 24. KB).

kunne erklære, at han i alle spørgsmål havde været i overensstemmelse med statsministeren – for derefter at forsyne ministeriet med den nuværende udenrigsminister hr. Cold, til hvem der længe havde været søgt en passende stilling»⁵³. Eric Scavenius fortsatte med en omtale af det mislykkede forsøg på at gøre Cold til gesandt i London og mundede ud i en opfordring til H. N. Andersen om at træde offentligt frem og påtage sig det politiske ansvar for sine handlinger.

Det er på dette grundlag rimeligt at antage, at H. N. Andersen virkelig var ikke bare udgangspunkt for, men også drivkraft bag det initiativ, der førte til opsigelsen af Harald Scavenius den 5. august 1922. Tilbage står imidlertid at forklare, at Andersen netop på dette tidspunkt havde succes med sit længe nærede forsæt. Det er her rimeligt at antage, at landmandsbankaffæren dannede den ydre anledning.

Den 7. og 8. juli 1922 noterede Neergaard i sin lommebog: »Landmandsbanken: 66.75 mill.«⁵⁴. Herefter følger en opførelse over bankens aktiver på i alt 172 mio. kr. Derpå »Deraf tab: 144 mill.« med specifikation af visse af posterne⁵⁵. Det var de tal, der for ham var de afgørende under mødet med bankens ledelse, Nationalbankens direktion og bankinspektør Green⁵⁶. Neergaard hævdede siden, at han havde handlet i god tro, da han havde billiget udsendelsen af erklæringen den 9. juli, idet såvel Landmandsbankens ledelse som Nationalbankens direktion havde bestridt rigtigheden af bankinspektionens opgørelse⁵⁷.

Hvilken vægt Neergaard lagde på henholdsvis bankinspektionens eller bankfolkernes vurderinger, lader sig vanskeligt rekonstruere. Men det må under alle omstændigheder være en sandsynlig betragtning, at Neergaard – også selv om han skulle have hældet mod at acceptere bankens egne vurdering – i sine overvejelser måtte regne med, at det kunne gå så galt, som bankinspektionen havde hævdet. Han måtte derfor overveje,

53. Her citeret efter Socialdemokraten den 25. 11. 1922. Angående det røre, denne tale vakte, se: *V i g o S j ø q u i s t: Erik Scavenius II*, s. 20f. og *P. M u n c h: Erindringer IV*, s. 355.

54. Dette var bankens daværende opgørelse over tabene, jvf. handelsminister Rothes oplysning til Venstres bestyrelse den 18. september 1922 (Vestres gruppeprotokol, anf. dato).

55. Neergaard hæftede sig ved: Transatlantisk 50 mio. kr., russiske fordringer ca. 23 mio. kr., Heilbuth: 3½ mio. kr., Levison: 3½ mio. kr., Max Levin: 1 mio. kr., Dansk Svovlsyre: 2½ mio. kr.

56. Se herom: *S ø r e n M ø r c h*, anf. sk. s. 136.

57. RT, overordentlig samling 1922, FT, sp. 56. Hvad Neergaard ikke meddelte var, at bankinspektionens undersøgelse var iværksat i foråret 1922 efter anmodning fra Tyge Rothe og på baggrund af vedholdende rygter om bankens økonomiske vanskeligheder. (Breve mellem Tyge Rothe og bankinspektør Green, Tyge Rothes arkiv, RA).

hvilke midler der skulle bringes i anvendelse i denne situation. I sin tale i Folketinget den 19. september fremhævede Neergaard, at såfremt man i juli-dagene havde holdt sig til bankinspektionens vurderinger og havde bragt sagen til Rigsdagen på dette grundlag, ville bankens fuldstændige sammenbrud ikke have været til at hindre. Med den valgte fremgangsmåde havde de ansvarlige opnået, at sindene til en vis grad var forberedt gennem de stærke fald i aktiekurser m. v. »Eet er altså sikkert, at hvis man var gået den vej, som jeg indrømmer var den mest tiltalende, og navnlig måtte være den mest tiltalende for de nationalbankdirektører og de to ministre, som den aften påtog sig et tungt og knugende ansvar, havde man ikke kunnet hindre bankens sammenbrud«⁵⁸. Selv med den nye viden, som Neergaard var i besiddelse af om de da konstaterede kendsgerninger, må udtalelsen bekræfte den formodning, at Neergaard i juli havde været tvivlende, havde valgt den »mest tiltalende« udvej, men måske med hældning mod at stole mest på inspektionen.

Statsministerens overvejelser må derfor længe forud for septemberrekonstruktionen af Landmandsbanken have koncentreret sig om, hvorledes man kunne skabe et finansielt grundlag for en rekonstruktion af banken også under forudsætning af det størst mulige tab. I denne sammenhæng havde han behov for H. N. Andersens støtte. Denne ville qua sit navn og sine penge være den garant over for offentligheden, der kunne afværge et katastrofalt fald i tillid til en kommende bankrekonstruktion⁵⁹. Det må betragtes som givet, at H. N. Andersen meget tidligt – og også før beslutningen af 9. juli – var informeret om bankens vanskeligheder^{59a}. Herefter ligger det nær at antage, at Andersen og Neergaard på et tidligt tidspunkt har drøftet rekonstruktionsvilkårene, såvel i politisk som i finansiell henseende.

Meget peger således i retning af, at Neergaard og Andersen havde talt sammen forud for den 5. august. Når Neergaard valgte netop denne dato til at føre den for ham ubehagelige samtale med sin udenrigsminister, må det ses i sammenhæng med de politiske omstændigheder, hvorfor der ovenfor er redegjort. Netop den 5. august var man nået til afslutning på en langvarig og på det sidste til det yderste dramatisk folketingsam-

58. Ibid. sp. 57.

59. Se herom: S ø r e n M ø r c h, anf. sk. s. 142.

59a. Jvf. de fremkomne rygter (note 57). Børskommissær Schovelin bemærkede ved Landstingets behandling af bankloven: »H. N. Andersen var jo alt den gang [den 8. juli] inde i tingene, han havde ført en mængde samtaler med Glückstadt om Landmandsbankens farlige situation, han havde været zu haben, om man havde sendt bud efter ham på dette tidspunkt, han var i høj grad inde i historien«. (RT, overordentlig samling 1922, LT, sp. 75).

ling. Den 5. august havde Neergaard derfor endelig tid til at tage det indre opgør, som – såfremt den ovenstående rekonstruktion er rigtig – var nødvendiggjort, fordi Andersen over for Neergaard havde stillet som en betingelse for sin medvirken i bankrekonstruktionen, at regeringen udskiftede sin udenrigsminister. Der kommer på dette grundlag mening i Scavenius' anke over, at der ikke forelå nogen saglig begrundelse for hans pludselige fjernelse. Neergaard og handelsminister Tyge Rothe havde den 8. juli lovet at hemmeligholde deres viden om Landmandsbanken, også for deres ministerkolleger, og Neergaard kunne derfor ikke godt hverken røbe situationens alvor eller fremstille sagen således, at han som statsminister måtte bøje sig for en privatmands ønsker med hensyn til sammensætningen af den regering, han ledede.

Der er i ovenstående forsøg på en fortolkning af omstændighederne omkring Harald Scavenius' afgang ikke taget stilling til spørgsmålet om, hvorvidt det er rimeligt at antage Scavenius' egen – over for Pürschel fremførte – forklaring: at den egentlige årsag til H. N. Andersens magt lå i Madsen-Mygdals økonomiske afhængighed af ØK. Som ofte fremhævet var landbrugsministerens broder direktør i ØK⁶⁰, og man kan tillige hæfte sig ved, at Madsen-Mygdal ved sin indtræden i ministeriet havde betinget sig en forudgående samtale med Andersen. Imidlertid må det være afgørende at fremhæve, at der stod 5 ministre bag kravet om Scavenius' afgang, og at disse i hvert fald ikke alle kunne stå i afhængighedsforhold til ØK-koncernen. Med forsigtighed kan drages den konklusion, at Andersen fra sin økonomiske magtposition kunne fremkalde et udenrigsministerskifte, men det må samtidig tilføjes, at den økonomiske indflydelse først havde mulighed for at gøre sig gældende, da den kombineredes med en tilstrækkelig stærk politisk pression, og at den politiske pression fremkom, fordi et flertal af Scavenius' ministerkolleger igennem længere tid havde været utilfredse med udenrigsministerens person. De 5's muligheder for at agere blev endelig større i forbindelse med J. C. Christensens beslutning om at forlade regeringen. Regeringen bestod herefter af 9 medlemmer, og de 5 udgjorde således et flertal⁶¹.

60. Dette forhold fremhævedes ofte af samtidens presse. Se tillige *K a i M o l t k e*, anf. sk. s. 273.

61. Ifølge dagspressen forlod J. C. Christensen regeringsarbejdet allerede den 4. august efter rigsdagssamlingens ophør, og den 15. august betegnede kun den formelle overdragelse af kirkeministeriet til Appel. Begrebet »regeringens flertal« dækker over det faktiske forhold, at der i efterfølgende ministermøde forekom afstemninger. Denne procedure er ud over det sædvanlige, måske enestående. I forbindelse med drøftelserne om dannelsen af en samlingsregering den 9. april 1940 fremførte Venstre bl. a. det krav, »at der ikke i fællesrege-

Det skal endelig tilføjes, at Neergaard den 22. august havde en samtale med Christian M. T. Cold⁶², og at Cold den 24. august kunne skrive til Neergaard: »Mange tak for de venlige linier, det glædede mig meget, at Kongen så beredvilligt var gået ind på Deres Excellenses tanker«⁶³. Den nye udenrigsminister var reelt »antaget«; både han og etatsråden kunne med ro i sindet afvente hans formelle overtagelse af forretningerne.

IV

Hvorfor effektueredes udenrigsministerskiftet ikke allerede i august 1922? Den 17. august skrev Jacob Appel til sin hustru: »Hvad angår udenrigsministeren er sagen sat i bero til november. Det er en kedelig historie, thi det er pinligt at sidde sammen med en mand, der »skal« gå«^{63a}. De øvrige ministre var således fuldt informerede, men hvorfor havde Neergaard valgt at vente til november? Flere forklaringer kan tænkes. For det første var Neergaard næppe interesseret i at øge den politiske spænding, som et pludseligt ministerskifte uvægerligt ville fremkalde. For det andet var det vanskeligt at finde en begrundelse, der kunne have tilstrækkelig vægt over for offentligheden. J. C. Christensen havde meddelt, at han ville trække sig tilbage den 15. august, men blev hans tilbagetræden ledsaget af en yderligere ministerudskiftning, ville sagen få uønskede politiske virkninger, idet den siden af Harald Scavenius brugte forklaring om »gemytternes uoverensstemmelse« da ville kunne tolkes som en mere omfattende utilfredshed med regeringssamarbejdet. For det tredje – og der er her en sammenhæng med den foregående forklaring – kom Andersens krav om en ny udenrigsminister på et tidspunkt, hvor Neergaard af andre grunde var tvunget til at overveje, om hans regering ikke trængte til en mere omfattende fornyelse. Skulle der være nogen mening i hans ledelsesfunktion, måtte det derfor være magtpåliggende, at de forskellige ministerskifter koordineredes i en samlet rekonstruktion.

Som tidligere anført var sommeren 1922 præget af en hektisk politisk aktivitet, under hvilken især forholdet mellem Venstre og DkF udsattes

ringen måtte foretages afstemninger, således at de 6 nye ministre kunne risikere at blive overstemt« (H e n r i k N i s s e n: 1940. *Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*, s. 23); men bortset fra denne helt særlige situation har jeg ikke viden om, at nogen anden dansk regering har været stillet over for spørgsmålet om – end sige betjent sig af – afstemninger som middel til fastlæggelse af regeringens politiske kurs. Når det forekom i efteråret 1922, må det derfor tages som et tegn på regeringens svaghed.

62. Niels Neergaards arkiv, noteringskalendere.

63. Ibid., breve fra forskellige.

63a. Jacob Appels arkiv (RA), breve til hjemmet fra ministertiden 1920–24.

for en spidsbelastning. Den dramatiske 3. behandling i Folketinget af forsvarslovene den 27. juli sluttede med en afstemning, hvor 73 stemte for lovene, 70 imod, mens 6 – heraf 5 konservative – undlod at stemme. Til det sidste havde der været uvished om, hvorledes de konservative stemmer ville fordele sig⁶⁴. Hermed var regeringens kvaler imidlertid ikke afsluttede. Umiddelbart efter afstemningen stillede Bent Holstein en forespørgsel til regeringen om, hvad man agtede at foretage sig i anledning af, at Industrirådet den 15. juli havde anmodet om værneforanstaltninger for danske industrier, der truedes i deres eksistensmuligheder af konkurrence fra lande med deprecieret valuta⁶⁵. Det var en antændt bombe med kort lunte, der herved lagdes under regeringen. Med udnyttelse af viden fra sin tid som konservativ folketingsmand havde Holstein sat et stød ind, der krævede omgående handling. Forsvarslovene var endnu ikke kommet gennem Landstinget, og regeringen måtte forudse, at dette lovkompleks såvel som dens eget liv kunne trues, såfremt den i Rigsdagen indtog en holdning, der ikke åbnede mulighed for en industribeskyttelse under en eller anden form. DkF og Socialdemokratiet havde længe ønsket beskyttelsesforanstaltninger. Det radikale Venstre ville formentlig med glæde deltage i en aktion, hvorved der tillige var udsigt til at fremtvinge det folketingsvalg, som ville være et effektivt stop for forsvarslovenes gennemførelse.

Regeringen handlede hurtigt. Hverken Venstres forhandlingsprotokol eller den fragmentarisk overleverede ministermødeprotokol⁶⁶ indeholder nogen omtale af importreguleringsspørgsmålet, men gennem meget fyldige optegnelser i DkF's protokoller er det muligt – i hvert fald i hovedtræk – at følge Venstres handlinger⁶⁷.

64. Victor Pürschel beretter i et utrykt manuskript til en erindringsbog bl. a.: »Når det erindres, at forliget vedtoges i Folketinget ved navneopråb med 73 jastemmer mod 70 nej, vil det ses, at vi ikke kunne have tålt de 5 stemmer imod. Nu svarede de: »stemmer ikke« ... Situationen var ret spændende under debatten. Jeg tvang mig selv til at gå smilende op og ned i folketingsalen, medens jeg vidste, at der bag kulisserne hersedes med de 5 oprørere, således at fru Malling-Hauschultz til sidst gav sig til at græde. Alle kendte for øvrigt stillingen, hvilket bl. a. fremgik af, hvad den lille radikaler Bertel Dahlgaard sagde til mig: »Lad være at gå og se så tilfreds ud. De er jo i virkeligheden bundfortvivlet«. (Victor Pürschels arkiv, manuskript til erindringer).

65. I særlig grad Tyskland, Tjcekoslovakiet og Østrig.

66. Ministermødeprotokollen for perioden 1920–22 er ikke fundet. Imidlertid har Tyge Rothe foretaget en afskrift af protokollen fra de møder, der i særlig grad stod i forbindelse med hans afgang. Afskriften findes i en særlig protokol og opbevares i Tyge Rothes arkiv.

67. Venstres rigsdagsgruppe skiftede sekretær i sommeren 1922. Det har præget protokoloftegnelserne, som for visse møder helt mangler, for andre er meget ufuldstændige.

På det konservative gruppemøde den 1. august meddelte partiets toldlovsordfører, Drachmann, at han sammen med folketingsgruppens formand, Pitzner, havde haft en samtale med statsministeren og handelsministeren om den stilling, man skulle tage, såfremt Holsteins forespørgsel fulgtes op af en dagsorden⁶⁸. Neergaard var til sidst kommet ind på den tanke, at man helt kunne undlade at besvare forespørgslen! Da greb imidlertid indenrigsministeren ind og støttede handelsministeren i, at der måtte gøres noget effektivt over for industriens krav; handelsministeren indså, at i hvert fald en del af de konservative formentlig ville støtte en mod regeringen rettet industrivenlig dagsorden, og Neergaard frygtede et valg. »Venstre tør i virkeligheden ikke gå til dets egne vælgere med dets militærordning. Ved at handle aktivt på industrispørgsmålet vil det derimod ikke kunne vente nogen sideild fra radikale og socialdemokraterne, og regeringen er ikke blind for, at den må tage hensyn til os, da den ikke kan tage valg på dette spørgsmål«, vurderede Drachmann. Kragh og Neergaard havde ved afslutningen af samtalen søgt at komme igennem med en politisk dagsorden, men det havde Drachmann afvist, og forhandlingerne udsattes da.

Natten til mandag den 31. juli blev de – stadig ifølge Drachmanns oplysninger – genoptaget, men nu alene mellem Kragh og Drachmann. Kragh kunne tilbyde, at regeringen ville gå med til en regulering for skotøjs- og tobaksindustrien, idet han dog stillede den betingelse, at der herefter ikke skulle komme videre krav; dette havde Industrirådet ikke kunnet tiltræde, idet man ikke ville fraskrive sig retten til fremover at varetage medlemmernes interesser⁶⁹. Det var Drachmanns formodning, at der var besindige folk i Venstre – nu inklusive statsministeren – der kunne overbevises om nødvendigheden af foranstaltninger, og han kunne tillige meddele sine gruppefæller, at der var optræk til enighed mellem Industrirådet og regeringen.

Den langvarige diskussion i den konservative gruppe viste en overvejende stemning for at modtage regeringens tilbud. Da der var etableret enighed herom, fandt Pürschel det nødvendigt, at man underrettede statsministeren om partiets stilling forud for Venstres gruppemøde, der var berammet til kl. 12 samme dag. Det besluttedes da, at Piper, Pitzner og Drachmann skulle rette henvendelse til regeringen, og et møde blev berammet til kl. 11,30⁷⁰.

Kl. 12,15 genoptog den konservative gruppe sit møde, hvor Piper af-

68. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.

69. Ibid.

70. Ibid.

lagde beretning om mødet med regeringen, der havde været repræsenteret ved Neergaard, Kragh og Rothe⁷¹. Disse havde erklæret sig villige til at stå ved de af Kragh tidligere afgivne løfter, men de præciserede nu kravet om, at regeringen ikke herefter ville blive mødt med yderligere forlangender. Sådanne garantier kunne man ikke give fra konservativ side, og man enedes da om det kompromis, at kommende spørgsmål måtte løses i forbindelse med den ændring af toldloven, som man var igang med at foretage⁷². Den konservative gruppe godkendte forhandlingsresultatet, idet Drachmann pålagde den absolut tavshed om de foregåede forhandlinger.

DkF havde banet vejen for regeringen: man havde givet et tilsagn om, at man ikke ville deltage i et eventuelt overbud under forhandlingerne i Rigsdagen om det forslag, som regeringen ville fremsætte. Derved var det blevet muligt for de tre ministre at få den samlede regerings tilslutning og siden at overbevise Venstres rigsdagsgruppe om nødvendigheden af at indlade sig på denne politik. Den 3. august fremsattes i Folketinget forslag til en bemyndigelseslov for handelsministeren til at foretage de fornødne reguleringer, og den samme dag fandt 1. behandling sted. Den følgende dag førtes forslaget gennem såvel Folketing som Landsting, idet samtlige partier gav forslaget tilslutning⁷³.

Regeringen havde reddet livet, men beslutningen må have været overordentlig vanskelig at træffe og kan kun begrundes i Venstres valgfrygt. Der var ikke tale om et let og elegant skridt til siden, men om et dybtgående indgreb i Venstres fundamentale principper. Fra erhvervskrisens start i slutningen af 1920 havde regeringen formuleret en politik, hvis hovedindhold var, at prisfaldet på verdensmarkedet skulle have lov at omsætte sig til det danske marked uden restriktioner. Det var blevet landbrugsminister Madsen-Mygdals økonomiske evangelium, fremsat i et utal af taler, men ingen af de øvrige ministre havde tilsyneladende søgt at afdæmpe hans aktivitet. Det var ikke overraskende, at handelsministeren ved sin forelæggelse af forslaget ledsagede det med følgende bemærkninger: »Det er, hvad sikkert enhver i dette høje ting vil kunne forstå, og hvad jeg for mit vedkommende heller ikke ønsker at lægge skjul på, ikke uden betænkeligheder og, jeg kan måske tilføje, ikke uden store betænkeligheder, regeringen er gået til dette skridt«⁷⁴. Pinstруп,

71. Ibid.

72. I november 1921 forelagde Neergaard forslag til en ny toldlov. Lovforslaget blev ikke færdigbehandlet i rigsdagssamlingen 1921–22, væsentligt på grund af konservativ modstand mod forslagens liberalistiske tendens.

73. RT, 1921–22, FT, sp. 9588–9708, LT, sp. 3019–3051.

74. Ibid. FT, sp. 9591.

der var den fremmeste repræsentant for landboorganisationerne i Venstres folketingsgruppe, tog i et kort indlæg direkte afstand fra forslaget ⁷⁵.

Købet af konservativ støtte kostede regeringen dyrt i indbyrdes enighed. I pressen var der allerede den 3. august forlydender om, at Madsen-Mygdal havde kæmpet hårdt imod regeringens beslutning, men at han var blevet overstemt ⁷⁶. Flere Venstreblade beklagede i de følgende dage stærkt det tagne skridt ⁷⁷, og omkring den 10.–12. august var der bladmeddelelser om, at landbrugsministeren ville forlade regeringen ⁷⁸. H. N. Andersen underholdt den 13. september lord Granville med, at Madsen-Mygdal havde været »on the very point of resignation« omkring den 3. august, men at han havde overtalt både Madsen-Mygdal og Rytter til at forblive på deres poster ⁷⁹. Selv om denne udtalelse langt fra behøver at være sandfærdig, kan der ikke være tvivl om, at der var opstået en alvorlig konflikt mellem ministrene.

Madsen-Mygdal forholdt sig – helt mod sædvane – tavs august måned igennem, og da han endelig den 1. september holdt en offentlig tale ved Fyns Tidendes 50-års jubilæum, var hans formuleringer så indpakkede, at de lod sig tolke i forskellige retninger. Dog erklærede han bl. a. om importreguleringen: »Det er en afsluttende indrømmelse, der sagligt set er svagt underbygget, og vi vil ikke fortsætte« ⁸⁰. I betragtning af at det lovmæssige grundlag for importreguleringerne var en bemyndigelseslov for handelsministeren, er det imidlertid ikke klart, om Madsen-Mygdal hermed annoncerede, at man ikke ville benytte bemyndigelsen længere, eller om regeringen ikke ville udvide bemyndigelsen. Om tendensen kunne der dog ikke herske tvivl.

Konflikten mellem ministrene lader sig ikke følge i sit forløb; men på et ministermøde den 27. september var det lykkedes for landbrugsministeren at mobilisere et flertal mod fortsat at benytte bemyndigelsen. Følgende beslutning blev truffet: »Det vedtoges, at (skotøjs)udvalget skal sammenkaldes til d. 3. oktober. Her gives meddelelse om, at regeringen ikke agter at anvende den i loven givne bemyndigelse. Endvidere bestemtes det, at udenrigsministeren skulle meddele dette regeringens standpunkt til den tyske gesandt« ⁸¹. Beslutningen har tilsyneladende været en-

75. Ibid. FT, sp. 9646.

76. Socialdemokraten, anf. dato.

77. Disse beklagelser kom i særlig grad til udtryk i Aalborg Amtstidende.

78. »Kl. 5« samlede den 13. august disse rygter til den vurdering, at M.–M. ikke kunne gå, fordi han var bundet af hensyn til sine kolleger.

79. FO 371/8094.

80. Fyns Tidende den 3. september 1922. Politiken kommenterede den 2. september indgående talen.

81. Ministermødeprotokollen, anf. dato.

stemmig, således som det fremgår af forhandlingerne i ministermødet den 2. oktober, hvor man havde en indgående drøftelse af 27. septemberbeslutningen.

En ophævelse af importreguleringen ville være ensbetydende med en meget alvorlig skærpelse af forholdet til de konservative. Det er helt utænkeligt, at DkF kunne stå model til en total negligering af et af partiets centrale programpunkter og tilmed af en af de få politiske gevinster, som man havde hentet hjem i samspelet med Venstre-regeringen. Regeringen havde truffet sin beslutning på grundlag af modtagne protester mod reguleringerne fra Tyskland og Czekoslovakiet, men disse protester havde næppe en sådan vægt, at de kunne kaste regeringen ud i en kursændring uden i hvert fald på forhånd at optage forhandling med disse og andre interesserede stater. Årsagerne til beslutningen må derfor søges i grunde, der ligger uden for importreguleringsspørgsmålet. Mellem den 1. august og den 27. september lå Landmandsbank-affæren, der vævedes ind i den politiske situation med vide konsekvenser for sammenholdet i regeringen.

V

Den 13. juli 1922 samledes regeringen for i et ministermøde at drøfte de skridt, som statsministeren og handelsministeren sammen med Nationalbankens direktion og bankinspektør Green havde foretaget i anledning af, at bankinspektøren i begyndelsen af juli havde afsluttet sin undersøgelse af Landmandsbankens forhold⁸². Efter statsministerens og handelsministerens redegørelse spurgte Kragh, om det nu også var rigtigt at gå ind på den »ventetaktik«, som var indbygget i Nationalbankens forslag om at tilføre banken en ny reservekapital på 30 mio. kr. I hastig rækkefølge formulerede han sine spørgsmål: »Bør Rigsdagen ikke straks have besked, så sagen kan finde sin afgørelse? Er det i det hele taget forsvarligt ikke straks at give meddelelse til Rigsdagen? Er man nu også nogenlunde sikker på at være nået til bunden?« Justitsministeren, der tillige var kgl. bankkommissær, og trafikministeren tilsluttede sig Kraghs betænkeligheder, mens udenrigsministeren støttede Neergaard og Rothe. Ministrenes anledning til overhovedet at beskæftige sig med banksagen fremkom, fordi Nationalbankens ledelse havde stillet krav om, at staten skulle være medgarant for de midler, der efter den indgåede aftale skulle stilles til rådighed for Landmandsbanken. Ministermødet mundede ud i en beslutning af følgende indhold: statsministeren skulle meddele

82. Ibid.

Nationalbankens bestyrelse, at man nærede store betænkeligheder ved at vente til efteråret med at give Rigsdagen besked, idet han dog samtidig skulle udtale, at der var enighed om at støtte de tilsagn, som statsministeren havde givet angående statens medvirken ved rekonstruktionen.

Den trufne beslutning betød med andre ord, at en majoritet i ministeriet ville have forholdene drøftet i Rigsdagen, førend man påtog sig en statslig forpligtelse over for Landmandsbanken. Da Neergaard forelagde dette krav for Nationalbanken, bøjede bankens ledelse af og påtog sig alene at stå som garant for reservekapitalen. I et ministermøde den 31. juli kunne Neergaard forelægge denne meddelelse ⁸³.

Hermed havde regeringen mistet anledningen til på dette tidspunkt at grave dybere i Landmandsbankens forhold. Det indtryk står imidlertid tilbage, at selv om statsministeren og handelsministeren i henhold til deres derom afgivne løfte ikke havde forelagt de øvrige ministre bankinspektionens opgørelse, men alene havde henholdt sig til de oplysninger, der var indeholdt i 9.-juli-erklæringen, så var det en udbredt opfattelse i regeringen, at man var på vej ind i en vanskelig situation, og at bankens stilling måske var langt værre, end de to ministres oplysninger lod ane. Man var nok ikke »nogenlunde sikker« på at være nået bunden.

Den 13. september 1922 revnede ballonen. Bankens stilling var nu så truet, at et sammenbrud var umiddelbart forestående; Madsen-Mygdal og Rytter var allerede gennem H. N. Andersen blevet sat ind i sagen, og ved et hastigt sammenkaldt møde den 13. september måtte Tyge Rothe give sine to ministerkolleger en redegørelse for katastrofens virkelige omfang ⁸⁴. Først den 14. september lykkedes det at komme i forbindelse med Neergaard, og et ministermøde blev indkaldt til den 15. september.

På ministermødet fremkom handelsministeren med en længere redegørelse for forholdene omkring banken, og alle andre tilstedeværende agerede, som om man først nu fik viden om forholdene. Landbrugsministeren erklærede, at da man først nu fik meddelelse om de virkelige forhold, kunne der ikke på dette møde træffes nogen beslutning. Det foruroligede ham, at der var uoverensstemmelse mellem 9.-juli-erklæringen og bankinspektionens opgørelse. »Beklagede, at de to ministre, der i sin tid deltog i forhandlingerne, ikke havde givet »vi« (os) andre fuld

83. Ibid.

84. Jeg takker Søren Mørch for denne oplysning, der uddyber hans anf. sk., note 15: »H. Green overværede, at Tyge Rothe fortalte sine kolleger om undersøgelsen«.

oplysning om forholdene. Hvis han havde vidst, hvad han nu ved, så var han ikke gået med for sit vedkommende«. At hele situationen i hvert fald for nogle af de tilstedeværende var ganske uklar, vidner undervisningsminister Appels spørgsmål til statsministeren om; han spurgte dels, om ministermødebeslutningen den 13. juli indebar, at man også var gået med til en ordning under forudsætning af et tab på 144 mio. kr., dels om statsministeren over for offentligheden ville vedstå, at ministeriet ikke havde været underrettet om sagens rette sammenhæng. På det første spørgsmål kunne Neergaard svare benægtende, på det andet bekræftende.

De følgende dage blev en lang række af møder, hvor det centrale spørgsmål i stigende omfang blev det indre sammenhold i regeringen. Den 15. om aftenen holdt regeringen møde med nationalbankdirektørerne, direktører fra Privatbanken, Handelsbanken og Store Nordiske Telegrafsekselskab samt bankinspektør Green⁸⁵. Man drøftede indgående spørgsmål om, hvorledes man skulle skaffe den præferencekapital på 100 mio. kr., der var nødvendig for at gennemføre bankrekonstruktionen; men sideløbende med disse forhandlinger om de økonomiske forhold måtte regeringen finde sine ben i forhold til partiet og til den Rigsdag, der var indkaldt til overordentlig samling den 18. september.

Den 16. september trådte regeringen atter sammen⁸⁶. Trafikminister Slebsager rejste på dette møde spørgsmålet om »regeringens stilling politisk efter hvad der var sket«. Han anså det for mest sandsynligt, at regeringen ville blive tvunget væk ved den kommende rigsdagsdebat. »Han ville derfor anse det for rigtigt, om ministeriet allerede ved debattens indledning gav meddelelse om, at det stillede sine porteføljer til disposition, så snart lovforslaget om bankens rekonstruktion var gennemført i Rigsdagen og stadfæstet af Kongen. Man ville derved opnå at holde det politiske ude af sagen«. Statsministeren anså en sådan fremgangsmåde for uheldig og fandt ikke, at der var noget i situationen, der gjorde det rigtigt eller nødvendigt at handle således »medmindre der da var forhold i selve ministeriet, som gjorde, at man ville sprænge det hele i stykker«.

Krisen omkring Landmandsbanken var nu tillige blevet en krise i regeringen. Statsministeren fandt kun støtte for sine synspunkter hos handelsministeren, der tilbød at gå af, og hos udenrigsministeren. Justitsministeren og landbrugsministeren støttede Slebsager, også efter at statsministeren havde foretaget sin bedømmelse af dennes motiver. Ved først givne lejlighed havde Neergaard dermed mødt en meget kraftig afstandtagen fra sin og Rothes adfærd i banksagen, og reaktionen kom fra de

85. Ministermødeprotokollen, anf. dato.

86. Ibid.

ministre, der endnu havde deres fulde indflydelse i behold. Ministermødet resulterede i en beslutning om, at statsministeren og handelsministeren ved det kommende bestyrelsesmøde i Venstres rigsdagsgruppe skulle forelægge sagen og gøre rede for alle forhold. Om trafikministerens forslag blev der ikke truffet beslutning.

Efter et langvarigt møde søndag den 17. september, hvori deltog de mænd, der havde været med til mødet den 15. om aftenen, men nu suppleret med H. N. Andersen, vendte ministermødet den 18. september tilbage til drøftelsen af ministeriets interne forhold ⁸⁷.

Forud for ministermødet havde Neergaard og Rothe mandag formiddag givet gruppebestyrelsen meddelelse om bankrekonstruktionens baggrund og indhold, og statsministeren påtog sig sammen med handelsministeren det fulde ansvar for 9.-juli-erklæringen. Mødet strakte sig langt ud på eftermiddagen, og fra mange sider rejstes der stærk kritik mod ministrene. Pinstrup betegnede julierklæringen som vildledende og udtalte, at offentligheden var blevet vildledt på trods af, at medlemmer af regeringen vidste dette. Dette forhold kunne Venstre efter hans opfattelse ikke dække over. I. A. Hansen, der var politisk ordfører i Folketinget, fandt det sandsynligt, at der ville blive fremsat et mistillidsvotum mod regeringen i Folketinget, og at det ville opnå flertal. Redaktør Quist, Fyns Tidende, pegede direkte på, at handelsministeren burde gå af, hvorimod statsministerens afgang efter hans opfattelse ville være et for regeringen uerstatteligt tab. Intet medlem af bestyrelsen tog efter mødereferatet ordet for at støtte handelsministeren, men Neergaard erklærede, at »handelsministeren og jeg står fælles i denne sag« ⁸⁸.

Da ministermødet endelig kunne træde sammen, indledte Neergaard med et krav om, at man kom til fuld klarhed over ministeriets indre forhold. Trafikminister Slebsager fremsatte da følgende udtalelse ⁸⁹: »Jeg ved, at statsministeren over for Rigsdagen og derigennem over for offentligheden vil udtale sig fuldstændig åbent og lægge alt frem, så der ikke senere kan peges på, at der var noget, som man ville holde skjult. Det er godt og rigtigt; thi i et forhold som dette bør alt lægges fuldstændig åbent og redeligt frem, selv om det kan gøre ondt. Jeg har imidlertid indtryk af, at statsministeren mener, at vi ikke længere har tillid til hans ledelse, og jeg vil da gerne til forklaring af mit syn på forholdene sige: Jeg er ikke i ringeste tvivl om, at statsministeren har handlet fuldt i god

87. Ibid.

88. Venstres gruppeprotokol, anf. dato.

89. Ministermødeprotokollen, anf. dato. Slebsager var regeringens protokolfører og har formentlig nedskrevet denne erklæring efter manuskript.

tro den 9. juli, selv om jeg ikke mener, at man da har handlet rigtigt, og selv om jeg mener, at ministeriets øvrige medlemmer burde have haft fuld rede på alle forhold, thi ministeriet er en eenhed. Når vi ikke fik det, er jeg imidlertid ganske klar over, at statsministeren *ikke* undlod at give os denne redegørelse, fordi han ville holde os udenfor, men fordi han over for de øvrige deltagere i mødet den 9. juli følte sig forpligtet til at tie. Det har derfor ikke svækket min tillid til statsministerens loyalitet. Det, at man efter min overbevisning handlede fejl den 9. juli, har heller ikke medført, at jeg ikke fremdeles anser statsministeren for at være den bedste politiske fører for vort parti; thi selv den klogeste og dygtigste mand kan gribe forkert. Men jeg mener, at man tager konsekvenserne af, at der er grebet fejl derved, at ministeriet stiller sine porteføljer til rådighed, så snart »bankloven« er vedtaget. Jeg tror, at statsministeren da igen bliver kaldt til at overtage den politiske ledelse, og jeg vil da med glæde fortsat samarbejde med Dem, statsminister, fordi min tillid til Deres loyalitet og politiske førerevne er usvækket; men jeg synes, at der må en demission ind i mellem, for at forholdene kan komme på deres rette plads«.

Landbrugsministeren, justitsministeren og undervisningsministeren gav deres tilslutning til Slebsagers forklarende udlægning af det den 15. september fremsatte krav, og Neergaard erklærede, at han var glad for udtalelsen, fordi den fjernede enhver misforståelse. Han fortsatte: »Men jeg har i de sidste dage ligesom haft en følelse af, at tillidsforholdet var svækket, og at man ønskede samarbejdet brudt. Nu forstår jeg det hele, og når det ligger på den måde, så kan jeg godt tænke mig at følge den vej, som De anser for den rigtige, hvis bestyrelsen og partiet er enige heri«. Man besluttede da, at statsministeren den følgende dag skulle meddele partiorganerne ministermødets beslutning om at demissionere efter banklovens vedtagelse. Såfremt bestyrelsen og partiet ikke var enige i dette skridt, skulle der holdes nyt ministermøde.

Ser man bort fra formuleringernes smukke indpakning, kan man gøre stillingen efter regeringsmødet den 18. op således: Slebsager, Rytter, Appel og Madsen-Mygdal havde erklæret, at de anså statsministerens handling i banksagen for stridende mod de forudsætninger, hvorunder et ministerium skulle ledes. De godtog vel Neergaards undskyldende forklaring af omstændighederne, men disse var ikke nogen tilstrækkelig grund til at retfærdiggøre hans handling. De krævede derfor ministeriets demission. Neergaard havde alene fået støtte fra Rothe og Scavenius, men de var begge uden enhver politisk indflydelse. Klaus Berntsen deltog ikke

i disse møder på grund af sygdom ⁹⁰, og Oluf Kragh havde været fraværende ved ministermøderne den 15. og 16., hvorfor han ikke den 18. markerede sin tilslutning til eller afstandtagen fra det krav, der var blevet fremsat under hans fravær. Uanset hvorledes Kragh ville stille sig, måtte Neergaard konstatere, at hans ministerium var på vej til at blive sprængt. På denne baggrund må man se hans beslutning om at bøje sig for de 4 ministre, men under den forudsætning, at gruppebestyrelse og rigsdagsgruppe var på linie med de 4 ministre.

Neergaards henvisning til bestyrelse og partimøde kan tilskrives formelle grunde, idet man erindrer sig, at han også ved sin tiltræden havde valgt at lade gruppen bekræfte den sag, der i virkeligheden var afgjort mellem J. C. Christensen og ham selv ⁹¹. Årsagen kan imidlertid også søges i det forhold, at Neergaard erkendte sine vanskeligheder i regeringen.

Umiddelbart efter regeringsmødet samledes gruppebestyrelsen til møde kl. 20. Neergaard forelagde ministermødets beslutning, men partiformanden, Søren Brorsen, henviste sagen til behandling på det gruppemøde, der var indvarslet til tirsdag den 19. kl. 10 ⁹².

Spørgsmålet om ministeriets forbliven var nu akut. Tirsdag kl. 12 ville den overordentlige rigsdagssamling tage sin begyndelse, og skulle man følge de 4 ministres forslag, skulle Neergaard ved denne lejlighed meddele ministeriets tilbagetræden. Selv på denne baggrund bragte gruppemødet ikke nogen klarhed. Såvel Brorsen som I. A. Hansen anbefalede at følge ministrenes beslutning, men en række andre talere tilrådede forsigtighed, fordi et sådant skridt ville kaste skygge over hele ministeriet. J. C. Christensen erklærede ved debattens afslutning – sin vane tro – at det var afgørende, at ministeriet stod sammen, og han tilføjede, at det var meget vanskeligt at afgøre spørgsmålet om ministeriets skæbne, men at ministeriet helst selv måtte træffe afgørelsen. Formanden gjorde denne opfattelse til partiets, og derved var Neergaard for så vidt tilbage, hvor han begyndte ⁹³.

Efter partimødet samledes ministrene i Landstingets ministerværelse. Under indtryk af de udtalelser, der var fremkommet på partimødet, veg de ministre, der havde ønsket regeringens tilbagetræden. Ministermødeprotokollens referat af drøftelserne er til det yderste kortfattet; den eneste positive oplysning er, at man traf den beslutning, at Neergaard selv

90. Således anført i protokollen.

91. Neergaard fremhævede i sine optegnelser i sommeren 1920, at det ikke var kutyme at drøfte ministeriets sammensætning med rigsdagsgruppen.

92. Venstres gruppeprotokol, anf. dato.

93. Ibid.

måtte afgøre spørgsmålet om demission og i bekræftende fald selv fastsætte tidspunktet⁹⁴. Partimødet havde åbenbart styrket hans stilling.

Folketingsdebatten blev formentlig af en anden karakter end frygtet af Venstre og forudset af de rigsdagsmænd og ministre, der havde tilrådet en demission. Dette forhold kan have været en medvirkende årsag til, at spørgsmålet om regeringens demission blev udskudt, idet Venstres ledere på forhånd kan have indhentet informationer om, hvorledes de øvrige partier, i hvert fald DkF, ville stille sig. I Folketinget rejste intet parti krav om, at regeringen skulle gå af. Holstein, der ellers ikke gik af vejen for at rejste ministerstorm, benyttede endog lejligheden til at fremhæve, at regeringen havde en ligefrem pligt til at blive siddende, indtil sagen var udredet⁹⁵. Den tilsyneladende ansvarsfølelse, som besjælede partierne, gjorde Neergaards stilling lettere. Han var ikke længere i en tvangssituation, hvor han måtte handle hurtigt under indtryk af en mistillidsdagsorden. Derfor valgte han i Folketinget helt at undlade at beskæftige sig med spørgsmålet om regeringens videre skæbne, også selv om dagens aviser rigeligt havde drøftet dette emne. Truslen fra Rigsdagen mod regeringens eksistens var afværget indtil oktober, når den ordinære samling tog sin begyndelse.

VI

Da dagens mange møder var afsluttet mandag den 18. september, skrev Jacob Appel, således som han med få dages mellemrum gjorde det gennem hele sin ministertid, brev til sin hustru med beretning om dagens hændelser. Han skrev bl. a.: »Sagen her er meget vanskelig. Det viste sig, at bestyrelsen blev meget stram. Vi har holdt 2 ministermøder og 3 møder med bestyrelsen. Nu i aften kl. 9¹/₂ står sagen således: Der bliver af statsministeren holdt en tale, hvori der helt bliver gjort rede for sagens udvikling og for vor protest mod sagen, og dernæst siger han, at så snart forslaget om ordningen af Landmandsbanken er vedtaget, stiller ministeriet sine mandater til rådighed, d. v. s. demissionerer. Tanken er da, at kongen efter demissionen konfererer med partierne, og at han dernæst opfordrer Neergaard til på ny at danne et ministerium. I dette kommer Scavenius og Rothe i hvert fald ikke med. Denne fremgangsmåde afhænger dog af, at Højre vil støtte ministeriet. Mange mener, at Højre vil forlange en minister. Dette kan vi ikke gå ind på. Hvis det dog ikke er muligt at få dannet et flertal i Rigsdagen for regeringen, må der ske nyvalg, men det vil Venstre og rimeligvis Højre meget nødig. Neergaard

94. Ministermødeprotokollen, an. dato.

95. RT, overordentlig samling 1922, FT sp. 80.

har været meget nedtrykt, men det er gået bedre nu i eftermiddag, da vi havde et stort opgør i ministermødet. Ja, morgendagen bringer løsningen«⁹⁶.

Selv om morgendagen ikke bragte løsningen, så kaster Appels brev lys over de centrale overvejelser, som regeringen på dette tidspunkt gjorde sig. Der var for det første overvejende sandsynlighed for, at Tyge Rothe nu også tilhørte de ministre, der »skulle« gå. For det andet gjorde regeringen sig nogle strategiske overvejelser over, hvorledes man på een gang skulle lægge luft mellem sig og den tyngende fortid, samtidig med at man bevarede regeringsmagten hos Venstre. Midlet skulle være en demission, en partiledersdrøftelse og en ny regering af Venstre, altsammen uden afholdelse af valg. Forholdet til DkF kom herved i forgrunden. Ville de konservative ikke støtte regeringen, måtte der udskrives valg, men man kalkulerede på dette punkt med, at de konservative – som Venstre – ikke var ivrige efter en konfrontation med vælgerne. Med udviklingen tirsdag den 19. havde regeringen i hvert fald formelt overladt disse problemers løsning til Neergaard.

De var alle besværlige. Tyge Rothe havde selv tilbudt sin tilbagetræden, og ingen i Venstre havde tilsyneladende talt for hans forbliven. I sit brev til Frede Bojsen den 24. okt. 1922 anfører Rothe, at det også forud for Landmandsbank-affæren havde stået ham ganske klart, »at et sagligt samarbejde med flere af mine tidligere kolleger i længden ville blive vanskeligt for ikke at sige umuligt at opretholde, navnlig efter at J. C. Christensen var trådt ud af regeringen«⁹⁷. Han fortsatte med en beklagelse over, at han ikke havde haft nogen politisk autoritet i partiet, og at det var meget vanskeligt at blive en af »deres egne«. Derfor havde han – efter egen opfattelse – haft svært ved at klare opgaverne. På denne baggrund har Neergaard næppe næret noget ønske om at bevare ham i sin regering: han var i politisk henseende ikke nogen gevinst, og med hans afgang ville offentligheden få et sonoffer for bankaffæren.

En afgørende vanskelighed var det imidlertid, at Neergaard så stærkt havde bundet sig til sin handelsminister. Såvel på den interne partiarena som over for offentligheden havde Neergaard fremhævet, at han og Tyge Rothe i fællesskab tegnede ministeriets ansvar for erklæringen af 9. juli. Skulle Tyge Rothe falde, ville det i overordentlig grad vanskeliggøre Neergaards egen forbliven. Omvendt var der næppe nogen mulighed for at redde Rothe, fordi det ville fremkalde en uovervindelig modstand hos de øvrige ministre.

96. Jacob Appels arkiv, anf. st.

97. Frede Bojsens arkiv, brevsamlingen.

Der findes sandsynligvis ikke noget kildemateriale, der kan belyse, hvilke overvejelser Neergaard gjorde sig i dagene mellem den overordentlige rigsdagssamlings slutning den 21. september og det ministermøde, der afholdtes den 27. september. Den 25. skrev Appel om sit indtryk af dagens ministermøde: »Men stemningen var ikke fri og fortrolig som tidligere«. Han vedlagde sit brev et udklip fra eftermiddagsbladet »Kl. 5«⁹⁸, hvori bragtes et forlydende om, at Kragh sammen med andre ministre planlagde at styrte Neergaard og lave en Venstre-koalition med H. P. Hanssen-Nørremølle. Svend Thorsen har taget dette brev til indtægt for den af Klaus Berntsen senere fremsatte påstand om, at der bestod en alliance mellem 5 ministre (Kragh, Madsen-Mygdal, Rytter, Slesbager og Appel), der krævede Neergaards afgang⁹⁹. Man bør dog imidlertid understrege, at Appel i sit brev tog udtrykkelig afstand fra, at han ville indtræde i et nyt ministerium, der ikke havde Neergaard som chef.

Den 27. september sendte Appel følgende beretning: »I regeringen stadig uro – jeg kan ikke tro, at det holder ret længe. Slesbager sagde i går til mig: »det må så blive Dig eller mig« til at danne ministerium. Jeg svarede straks: ja mig bliver det ikke, det vil jeg i alle fald ikke«¹⁰⁰. Den 28. og 29. meddelte han om fortsat uro og forberedte sig nu på at vende tilbage til sin forstandergerning på Askov. Den 3. okt. sluttedes denne brevrække med en konstatering af, »at bevægelserne inden for ministeriet har været så svingende, at man intet kunne sige om fremtiden, og jeg er ked af at blive ved med på papiret at skrive om disse irrationelle og lidet tiltalende foreteelser«.

Appels brev viser, at ministermødets beslutning om at overlade regeringskrisens løsning til Neergaard i hvert fald ikke medførte, at de »menige« ministre herefter sad med hænderne i skødet. Der arbejdedes med en løsning, og løsningen søgtes nået gennem et statsministerskifte. Det er sandsynligt, at også Neergaard var kommet til den konklusion, at han ikke kunne fortsætte. Herpå tyder flere forhold.

Den 27. september erkendte Tyge Rothe, at hans politiske skæbne var beseglet. I et brev til formanden for Venstres vælgerforening i Nyborg meddelte han, at han ønskede at nedlægge sit hverv som kredsens folketingskandidat¹⁰¹. Den følgende dag bekræftede foreningens formand bre-

98. Jacob Appels arkiv, anf.st., jvf. S v. T h o r s e n, anf.sk. s. 400.

99. S v. T h o r s e n, anf.sk. s. 400, jvf. Klaus Berntsens brev til Frede Bojsen den 15. oktober 1922 (*Tre Venstremænd*) s. 309 f.

100. Jacob Appels arkiv, anf. st.

101. Tyge Rothes arkiv.

vets modtagelse og erklærede sig indforstået i dette skridt ¹⁰². At Tyge Rothe skrev netop den 27. september har sin særlige betydning, idet det var datoen for det ovenfor omtalte ministermøde, hvor en enstemmig regering traf beslutning om at afstå fra at benytte importregulerings-bemyndigelsen ¹⁰³. Hermed var Rothes stilling umulig, idet han ud over sit ansvar i banksagen var belastet med en regeringsbeslutning, der slog benene væk under ham i hans handelspolitiske virksomhed. Men Neergaard havde jo bundet sig stærkt til sin handelsminister, og med Rothes vaklende stilling vaklede han også selv.

Man kan derfor vanskeligt forstå ministermødets beslutning den 27. september på anden måde end som oplæg til en eventuel valgkamp. Det har ikke været muligt at fremdrage kildemateriale, der viser, om Neergaard i dagene mellem den 20. og den 27. september havde nogen form for kontakt med DkF, og det lader sig således ikke påvise, om regeringen valgte at slå bak i reguleringsspørgsmålet, fordi man regnede med, at de konservative alligevel ville vælte regeringen på banksagen. Under alle omstændigheder må kalkulen være gået i denne retning, og regeringen – inklusive Neergaard – besluttede derfor at søge importreguleringen gjort til det centrale tema i en kommende valgkamp. Importreguleringsspørgsmålet skulle være det instrument, der kunne justere forholdet mellem Venstres vælgere og DkF's vælgere.

På baggrund af dette ræsonnement kommer der mening i, at Slebsager den 26. september kunne drøfte med Appel, hvem af dem der skulle overtage statsministerposten. Neergaard havde omkring den 26. ladet forstå – og på ministermødet den 27. september meddelt – at han ville trække sig tilbage. Dermed var kampen om, hvem der skulle være Venstres statsministerkandidat, indledt, og med regeringsbeslutningen den 27. havde Madsen-Mygdal en fordelagtig udgangsposition.

Endnu var der imidlertid tvivl i Neergaards sind. Den 28. september tog han derfor en samtale med de to konservative partiledere, Piper og Pitzner. Ifølge Pipers referat til den konservative rigsdagsgruppe havde Neergaard forespurgt, om en forandring i ministeriet ville være heldig set med konservative øjne. De konservative politikere havde svaret, at der efter deres mening ville være vanskeligheder ved en sådan forandring, og at statsministeren helst måtte fortsætte, såfremt der ikke fremkom nye momenter i Landmandsbank-affæren. Især havde de understreget, at det ville blive svært at enes om en ny regeringschef. Man bevægede sig derpå ind på en drøftelse af den kommende politik, og

102. Ibid.

103. Se s. 586.

Neergaard havde herunder fremhævet, at han ikke kunne tænke sig en ny toldlov gennemført uden om de konservative, samt at han ikke ville lade fremsætte yderligere lovforslag angående grundskyld i den kommende rigsdagssamling¹⁰⁴. Disse løfter ramte centralt, idet Neergaard fik at vide, at de konservatives stilling til regeringen i høj grad ville afhænge netop af disse to spørgsmål¹⁰⁵. Tilsyneladende gik Neergaard forsigtigt uden om importreguleringsspørgsmålet og undlod altså at omtale regeringsbeslutningen af 27. september.

Samtalens virkning på Neergaard fremgår af en optegnelse i Pürschels dagbog. Den 5. oktober havde han en samtale med sin folketingskollega, ingeniør Korsgaard, der kunne berette, at Kragh over for ham havde ladet forstå, at Neergaard og Rothe forud for den 28. september havde været parate til at gå, men at samtalen med Piper og Pitzner havde ændret deres opfattelse¹⁰⁶. Baggrunden for dette meningsskifte ligger lige for: hvis Neergaard kunne spille den trumf ud, at de konservative kun ville støtte en Venstre-regering under den forudsætning, at han var regeringens chef, ville han komme til at stå meget stærkt. For hans modstandere i Venstre var der da kun den mulighed tilbage at udskrive folketingsvalg.

Skulle Neergaard have nogen chance for at overleve krisen, var det nødvendigt ikke blot at sikre sig konservativ støtte. Han måtte tillige søge at reparere sit forhold til sine indflydelsesrige ministerkolleger. Efter samtalen med Pitzner og Piper havde han tilsyneladende dannet sig det indtryk, at de konservative til gengæld for løfter om en toldpolitisk helhedsløsning ville kunne sluge en ophævelse af importreguleringen.

Tyge Rothe så omvendt en svag mulighed for helt at komme ud af krisen ved at ændre regeringsbeslutningen af 27. september. Ved et ministermøde den 2. oktober tog han derfor denne beslutning op til fornyet drøftelse. Han meddelte, at han fandt det umuligt at gennemføre en drøftelse i importreguleringsudvalget, såfremt han på regeringens vegne skulle møde med en ultimativ formulering. Neergaard henviste til de modtagne protester fra udlandet og tillagde dem en så afgørende vægt, at ministermødets beslutning måtte opretholdes. Der udviklede sig på ny en voldsom diskussion¹⁰⁷, hvor Rothe, Scavenius og Oluf Kragh ønskede

104. Det var en udbredt frygt i den konservative rigsdagsgruppe, at den i sommeren 1922 indførte, men ret ubetydelige statslige grundskyld ville blive fulgt op af en langt mere omfattende kommunal grundskyld.

105. Kons. fællesgruppeprotokol, den 4. oktober 1922.

106. Victor Pürschels dagbog, den 5. oktober 1922.

107. Diskussionens voldsomhed bekræftes af Jacob Appel i brev til hustruen af 3. oktober 1922.

at mildne den tidligere beslutning. Kragh formulerede følgende forslag: »Regeringen mener ikke, at det bliver muligt at udnytte bemyndigelsen, da en sådan på et rationelt grundlag ikke lader sig praktisere under henvisning til de gjorte særdeles vægtige og farlige indvendinger – men regeringen vil naturligvis søge en yderligere forhandling om sagen med de vedkommende magter under forudsætning af, at en sådan kan finde sted uden fare for, at repressalier over for dansk eksport, medens forhandlingerne står på, vil blive taget«¹⁰⁸. Selv over for dette bløde oplæg valgte Neergaard at stå fast på den ultimative formulering, dog med den tilføjelse, at regeringsmødet kunne vende tilbage til spørgsmålet, såfremt importreguleringsudvalget ønskede forhandling. Neergaard støttedes af Appel, Madsen-Mygdal, Rytter og Slebsager.

Neergaard opnåede ved dette møde at bekræfte sin overensstemmelse med den fløj i ministeriet, der havde været hans skarpe kritikere i banksagen, samtidig med at han skabte en distance til Tyge Rothe. Atter afhæng statsministerens politiske liv af de konservative, idet han ikke havde nogen information om, hvorledes de ville reagere på regeringsbeslutningen. Den 3. oktober holdtes møde i importreguleringsudvalget, og Rothe forelagde regeringens standpunkt i overensstemmelse med gårdsdagens flertalsbeslutning¹⁰⁹. Udvalget besluttede hurtigt, at der skulle foregå drøftelser i de enkelte partier forud for en videre behandling af problemet.

Det var derfor ikke nogen gunstig stemning, der på det konservative gruppemøde den 4. oktober mødte regeringen. Mødet indledtes med en redegørelse fra Piper om dennes og Pitzners samtale med Neergaard den 28. september. »Adskillige faldt højrodstet i forbavselse«, noterer Pürschel¹¹⁰, og gruppeprotokollen bekræfter dette indtryk¹¹¹. I importreguleringssspørgsmålet var stemningen krigerisk, idet alle med undtagelse af Fibiger var af den opfattelse, at regeringen burde holdes fast på at benytte bemyndigelsen. Fra flere sider fremhævedes det, at regeringen kun stræbte efter at få et bedre valggrundlag end banksagen, og Pürschel mente at vide, at »vi . . . står i virkeligheden over for en regeringskrise, og forholdet er formentlig det, at man ikke i Venstre kan enes om en rekonstruktion af ministeriet«. Korsgaard søgte at formulere en konservativ strategi: »Vi må ikke lade regeringen falde på reguleringen. Den er ikke noget grundlag for valg, men vil den ikke bøje sig for det spørgs-

108. Ministermødeprotokollen, anf. dato.

109. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.

110. Victor Pürschels dagbog, den 5. oktober 1922.

111. Kons. fællesgruppeprotokol for den 4. oktober refererer de faldne udtalelser meget »tæt« med gengivelse af en række afbrydelser af talerne.

mål, skal vi spille Landmandsbanken ud. I den sag står ministrene for befolkningen som løgnere«¹¹².

Partiet tilsluttede sig Korsgaards opfattelse og valgte derved en strategi, der var diametralt modsat Venstres. Konkret besluttede partiet at nedsætte et forhandlingsudvalg, der kunne optage kontakt med regeringen om reguleringsspørgsmålet¹¹³, men samtidig blev Pürschel og Korsgaard enige om, at en ny henvendelse til Neergaard var nødvendig, for at han kunne få et korrekt billede af stemningen i DkF¹¹⁴. Den 5. oktober om aftenen tog de en samtale med Oluf Kragh og Jensen-Kleis¹¹⁵, hvor Pürschel oplyste, at det efter hans opfattelse ikke ville være muligt at holde DkF sammen om at stemme imod et mistillidsvotum til regeringen. De fire politikere enedes om, at man måtte nå en afklaring forud for en evt. tillidsafstemning i Folketinget, og de konservative forhandlere understregede, at deres parti ikke nærrede noget ønske om at fremkalde et valg. Kragh var på sin side af den opfattelse, at det kunne lykkes at samle Venstre om et rekonstrueret ministerium. Samme dag meddelte den konservative Sporon-Fiedler Pürschel, at han havde haft en samtale med Slebsager af samme indhold som den med Kragh og Jensen-Kleis førte samtale¹¹⁶.

Vi står her over for de første egentlige vidnesbyrd om, at ikke alene Neergaard, men også andre inden for regeringen arbejdede med spørgsmålet om en rekonstruktion af regeringen. Når Kragh talte med de konservative ledere om en rekonstruktion af regeringen, kan det kun forstås som en regering uden Neergaard. Det var Pürschels opfattelse, at Kragh arbejdede på en regeringsdannelse, hvor han ville udelukke Madsen-Mygdal – »ham vil Kragh jo gerne af med«¹¹⁷ – men han stillede sig tvivlende over for denne mulighed, idet han ikke kunne forestille sig, at Venstre så ville kunne holde sammen.

Den 6. oktober fik Pürschel for så vidt bekræftelse på sin formodning om Kraghs planer, idet han efter et møde i den konservative vælgerforening i København sent om aftenen blev kaldt til et møde i Kraghs hjem. Kragh meddelte ham, at han havde orienteret Neergaard om sin samtale med Pürschel og Korsgaard, og at Neergaard nu var inde i overvejelser,

112. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.

113. Ibid.

114. Victor Pürschels dagbog, den 5. oktober 1922.

115. Jensen-Kleis, der var Folketingets formand, var ved rigsdagssamlingens åbning tillige blevet valgt til formand for Venstres folketingsgruppe. Det forlød i dagspressen, at hans valg afspejlede et kompromis mellem gruppeledelsen og den hårde landbrugsfløj, der ønskede Pinstrup valgt til formand.

116. Victor Pürschels dagbog, den 5. oktober 1922.

117. Ibid.

»om hvis udfald jeg ikke nærer tvivl«¹¹⁸. Kragh henstillede, at man nu lod Neergaard i ro, og Pürschel var villig til at gå ind herpå¹¹⁹.

Den 6. oktober regnede Kragh altså atter med, at Neergaard ville demissionere for ikke at vende tilbage som statsminister. Dermed var der måske en mulighed for, at han selv kunne overtage posten. Tilsyneladende krydsedes hans planer imidlertid af andre, der arbejdede i tilsvarende retning. Også Slesbager optog kontakt med de konservative gennem sine kanaler. At Slesbager havde ambitioner om at skabe sig en lederposition understreges af, at han havde været talsmand for oppositionen mod Neergaard i regeringen, og at han over for Appel havde peget på sig selv som muligt statsministeremne.

Der var altså flere – eventuelt også flere end Neergaard, Kragh og Slesbager – der tumlede med planer om henholdsvis at forblive eller at blive statsminister i en Venstre-regering. Eet var imidlertid ambitionerne, noget ganske andet de politiske muligheder.

Den 4. oktober havde også Venstre partimøde om importreguleringen. Mødet udviklede sig til et heftigt opgør mellem de to synspunkter, der repræsenteredes henholdsvis af Madsen-Mygdal og Tyge Rothe. Til støtte for Madsen-Mygdal fremsatte Pinstrup og Hauch skarpt formulerede krav om, at man nu gjorde en ende på reguleringen, men Rothe fik vægtig støtte for sine synspunkter fra partiformanden, Brorsen, og fra J. C. Christensen, der bl. a. erklærede: »Med alvorlige spørgsmål skal man ikke forhaste sig«¹²⁰. Landbrugsfløjen i partiet søgte at sætte trumf på sine krav, men det lykkedes den ikke at trænge igennem over for den del af partiet, der anlagde en mere generel politisk vurdering.

Samme dag indfandt den forhandlingsdelegation, som de konservative havde udpeget, sig hos Neergaard. De konservative fremførte, at de ikke så nogen grund til, at man nu skulle bøje sig for et pres fra udlandet, og Korsgaard gik fra mødet med det indtryk, at Neergaard ikke længere var i tvivl om, at en ophævelse af reguleringen ville være ensbetydende med ophævelse af samarbejdet med de konservative¹²¹. Drachmann havde yderligere en samtale med Kragh, der havde sagt, at han såmænd heller ikke forstod, hvorfor reguleringen skulle ophæves¹²².

Efter mødet med Neergaard trådte det konservative partimøde på ny

118. Ibid, Pürschels citationstegn.

119. Ibid.

120. Venstres gruppeprotokol, anf. dato.

121. Kons. fællesgruppeprotokol, jvf. Pürschels dagbog. Fra konservativ side deltog i forhandlingerne Piper, Drachmann, Raffnsøe (gruppens næstformand), Korsgaard og Pürschel.

122. Victor Pürschels dagbog, den 6. oktober 1922.

sammen, og mødet besluttede at kræve forhandlinger med udlandet forud for en eventuel ophævelse af reguleringen¹²³. Venstre holdt ligeledes nyt møde samme dag, denne gang med deltagelse af partiets redaktører og amtsformænd¹²⁴. Neergaard redegjorde for forholdet til de konservative, som han betegnede som op og ned: »Forholdet mellem os knager og brager og måske brister det; men jeg tror dog at kunne sige, at der i en overvejende del af de konservative er en vågen forståelse af samarbejdets nødvendighed«. Om importreguleringen måtte han erkende, at der endnu ikke var skabt enighed i partiet eller regeringen. Redaktør J. V. Christensen udtalte på redaktørforeningens vegne, at en lempelig afvikling af restriktionerne var ønskelig, »men kommer valget, så giv os et enkelt og klart valggrundlag«¹²⁵.

Hvor Neergaard den 2. oktober havde troet at kunne komme igennem med en hård linie over for de konservative, måtte han efter forhandlingerne den 4. konstatere, at det ville betyde valg. I ministermødet den 5. oktober drog han konsekvensen og foreslog, at der under hans ledelse optoges en kortvarig forhandlingsrunde med de berørte stater, og at ministre ved henvendelse til ham kunne følge forhandlingerne fra dag til dag. Ministrene tilsluttede sig forslaget¹²⁶.

Forhandlingerne fra den 27. september til den 5. oktober, dels i regeringen, dels i og imellem partierne viser, hvorledes Neergaard vaklede frem og tilbage. Med ministermødebeslutningen den 5. oktober bøjede han sig for det forslag, som Kragh havde fremsat allerede den 2. oktober; men hans afbøjning var ikke alene resultatet af et hårdt ydre pres. Snarere vidner det om en grundlæggende mangel på evne til at lægge sig fast på et standpunkt og derefter gøre dette politisk acceptabelt. Hans adfærd i reguleringsspørgsmålet helt fra juli måned var een lang vaklen frem og tilbage. Først og fremmest forsømte han den 28. september at undersøge, hvorledes de konservative ledere ville stille sig til regeringsbeslutningen af 27. september. Derved kom han til at mangle den information, som flere af hans ministerkolleger erhvervede sig, og som satte disse i stand til at gennemføre en korrekt bedømmelse af DkF's holdning. Ændringen af regeringens holdning den 5. oktober havde formentlig ladet sig fremkalde tidligere, hvis Neergaard havde informeret regeringens medlemmer om de parlamentariske konsekvenser af 27. sep-

123. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.

124. Mødet var indkaldt forud for de parlamentariske problemers opståen og var normalt ved indledningen til en rigsdagssamling.

125. Venstres gruppeprotokol, anf. dato.

126. Ministermødeprotokollen, anf. dato.

tember-beslutningen, og dermed havde han kunnet undgå at give Kragh de kort på hånden, som denne spillede ud over for de konservative.

Med regeringens ændrede holdning var importreguleringsproblematikken taget ud af regeringskrisen, og fra dette tidspunkt må Madsen-Mygdals eventuelle ambitioner om at gøre dette til løftestang for hans overtagelse af ledelsen i Venstre være skrinlagte, men tilbage stod den parlamentariske afklaring, d. v. s. såvel den egentlige oppositions som DkF's opgør med regeringen for dens politik i sommeren og efteråret 1922. For at nå til denne afklaring var det – som allerede aftalt mellem Kragh/Jensen-Klejs og Pürschel/Korsgaard – nødvendigt at nå til en forståelse både med hensyn til regeringens sammensætning og med hensyn til dens politiske kurs.

VII

Den 7. oktober havde Neergaard for sit eget vedkommende nået en sådan afklaring. Kragh havde refereret den samtale, han havde haft med Pürschel og Korsgaard, og referatet gjorde den virkning, som Kragh havde forestillet sig. I et ministermøde den 7. oktober meddelte Neergaard, at han nu havde afsluttet sine overvejelser, og at hans resultat var, at regeringen måtte indgive sin demissionsbegæring. »Derved ville ansvaret for 9. juli-erklæringen udelukkende komme til at hvile på ham «¹²⁷. Ministrene gav udtryk for deres opfattelse, der i det væsentlige faldt sammen med statsministerens, idet de erkendte det vanskelige i en valgssituation. Trafikministeren og landbrugsministeren mente trøstende, at statsministeren igen ville komme til at lede et Venstre-ministerium, mens »man fra anden side anså dette for meget tvivlsomt«. Den anden side har nok været Kragh, der havde gode grunde til at vurdere sin egen situation optimistisk, medens Madsen-Mygdal – som ovenfor antaget – havde opgivet sit løb¹²⁸.

Det er ikke klart, om Neergaard ved sin meddelelse lagde op til, at situationen måtte finde sin løsning gennem et valg. Som forholdene lå, må det være sandsynligt, at regeringens bestræbelse var at undgå valg. Såvel Venstre som DkF frygtede valgkampen, og når importreguleringsspørgsmålet ikke blev gjort til grundlag for en henvendelse til vælgerne, havde Venstre et dårligt agitationsgrundlag. Sandsynligvis tilstræbte man derfor den fremgangsmåde, som Appel i sit brev af 18. september havde skitseret. Herefter skulle kongen indkalde partilederne til en drøftelse af, hvem der skulle danne regering. Fremgangsmåden indebar den betyde-

127. Ibid.

128. Se s. 618.

lige risiko, at DkF ikke kunne holde sammen om at tilråde en ny Venstre-regering. Ganske vist havde partiet erklæret, at det ikke ønskede valg, men Kragh vidste, at de konservative ønskede et rekonstrueret ministerium, eventuelt under hans ledelse.

Kragh øjnede derfor en mulighed for at gå en anden vej, end den man hidtil havde haft i tankerne. Han påbegyndte på ministermødet den 7. oktober en udredning af, om det dog ikke ville være muligt at forhandle med de konservative om en udtalelse, som man kunne enes om, inden der blev truffet endelig afgørelse om fremgangsmåden. Man tager næppe fejl, hvis man forestiller sig, at hans hensigt hermed var at forhandle med de konservative også om personspørgsmålet. Imidlertid nåede han aldrig så langt i sine betragtninger. Med dramatisk effekt meddeler ministermødeprotokollen: »I dette øjeblik (i. e.: under Kraghs tale) kom der brev fra hr. Piper til statsministeren, hvor han sammen med hr. Pürschel udbeder sig en samtale med statsministeren straks. – Mødet blev nu afbrudt«¹²⁹.

Henvendelsen fra de konservative var et resultat af et møde i parti-bestyrelsen, udvidet med Drachmann, Korsgaard og Pitzner. Der var her enighed om, at Neergaard officielt måtte have at vide, at partiets stilling til et mistillidsvotum i anledning af 9. juli-erklæringen ikke uden videre ville være givet. Piper og Pürschel skulle overbringe meddelelsen til statsministeren.

Beslutningen i den konservative partibestyrelse var et alvorligt anslag mod Kraghs planer. Han havde overtalt Pürschel til at lade Neergaard i ro, formentlig fordi han frygtede, at et konservativt pres ville have den utilsigtede virkning, at Neergaard og Venstre ville opfatte det som et pres mod Venstre og derfor søge at tage modforholdsregler. Pürschel havde indvilliget i denne fremgangsmåde, men han kunne ikke komme igennem i den konservative partibestyrelse¹³⁰.

Ifølge Pürschels referat¹³¹ af samtalen med Neergaard indledte denne med at oplyse, at hvis de kom for at tale om ministeriet, så var man allerede inde i overvejelser, hvis resultat ville foreligge, inden rigsdagen atter trådte sammen¹³². Piper meddelte derefter deres ærinde, og han

129. Ministermødeprotokollen, anf. dato. Afskrift af brevet til Neergaard findes indklæbet på løse referatark med referat af mødets forhandlinger. Referatarkene findes i den kons. fællesgruppeprotokol.

130. Victor Pürschels dagbog, den 7. oktober 1922.

131. Det i note 129 omtalte referat er nedskrevet af Pürschel, men tillige forsynet med Pipers underskrift.

132. Rigsdagen havde – efter åbningen – »læseferie« forud for finanslovsbehandlingen.

erklærede, at de udtalelser, der var faldet den 28. september, ikke kunne være udtryk for andet end hans og Pitzners personlige opfattelse. Man ville nu gøre opmærksom på, at der ikke kunne gives nogen garanti for, hvorledes partiets medlemmer ville stille sig til en mistillidsdagsorden i bankaffæren. Neergaard udtalte på dette grundlag, at han ønskede at skille sit personlige ansvar fra ministeriets i øvrigt, og han spurgte, om et rekonstrueret ministerium kunne forvente konservativ støtte. Det bekræftede de konservative forhandlere under forudsætning af, at det fulgte en politik, som partiet kunne støtte.

Et rekonstrueret ministerium under ny ledelse og med en politik, som på forhånd var aftalt med og godkendt af de konservative, var de betingelser, som skulle være til stede, for at Venstre med sikkerhed kunne undgå en konservativ magtdemonstration i forbindelse med et fra anden side fremsat mistillidsvotum. Måske kunne man have forhandlet sig frem til noget i denne retning, hvis der – som Kragh havde lagt op til – kom forhandlinger i stand. Men fremsat som krav over for en passivt lyttende statsminister var prisen sat for højt. For anden gang kom de konservative således ufrivilligt til at gribe ind i Venstres beslutninger.

Søndag den 8. oktober blev brugt til interne overvejelser i Venstre. På Madsen-Mygdals ejendom »Edelgave« samledes Appel, Kragh, Rytter og Slebsager for sammen med Madsen-Mygdal at overveje mulighederne¹³³. Drøftelserne varede hele søndagen, men om deres indhold findes der ingen overlevering. De 5 ministre kendte de konservative krav, men det er usandsynligt, at de har været enige om, hvilken løsning der skulle tilstræbes. Det formodedes i dagspressen gennem hele efteråret 1922, at de 5 havde samstemmende interesser i at fjerne Neergaard, men det behøver ingenlunde at være baggrunden for deres gentagne drøftelser. For det første må det fremhæves, at de havde markeret forskellige standpunkter til samarbejdet med de konservative. Kragh havde såvel i partiet som ved sine samtaler med Pürschel tegnet en politisk linie, der lå i nær forlængelse af konservative ønsker. En modpol i forhold til ham udgjorde Madsen-Mygdal, der ville følge en ren frihandelslinie, og som derfor heller ikke kunne gå med til forhandlinger om importreguleringens inkorporering i en ny toldlovgivning. Appel havde privat – men i en ganske forpligtende sammenhæng – udtalt, at han ikke ville være med i en regering, hvor Neergaard ikke var chef. Hvorledes Slebsager og Rytter stillede sig, ved vi ikke. Afgørende var det, at der ikke i kredsen kunne findes en fællesnævner for disse modstridende ønsker. For det andet måtte det virke tyngende på forhandlingerne, at man skulle finde en

133. Nationaltidende, aften den 9. oktober 1922.

statsminister, der havde DkF's tillid. Det måtte udelukke Madsen-Mygdal. Kragh ville ud fra dette synspunkt være en god løsning, men han havde jo distanceret sig fra sine kolleger i importreguleringsspørgsmålet, hvis man forudsætter, at ministermødebeslutningen af 5. oktober kun indeholdt en taktisk enighed. For det tredje er det en tendens efteråret igennem, at pressen tillagde de 5 ministres fælles mødevirksomhed vægt. Også Berntsen var inde på denne betragtning¹³⁴. Imidlertid er der ingen vidnesbyrd om, at de var enige om andet end om, at Scavenius og Rothe skulle fjernes. Der foreligger intet om, at de i enighed skulle have forfulgt en ny politisk kurs. Forholdet synes derfor bedst at kunne forklares ved den kendsgerning, at af regeringens 9 ministre var Rothe og Scavenius udelukkede, fordi de på den ene eller anden måde skulle forlade regeringen. Klaus Berntsen var syg i store dele af perioden, og Neergaard deltog ikke, enten fordi man netop drøftede det kommende samarbejde med ham, eller fordi han dårligt kunne deltage i fraktionsdrøftelser inden for den af ham ledede regering. Tilbage var der da kun 5 ministre.

Der er altså ingen tvingende grund til at forudsætte, at de 5 havde etableret nogen enighed om det spørgsmål, der nu forelå til drøftelse, snarere tværtimod. De skulle skaffe en statsminister, men han kunne af ovennævnte grunde ikke skaffes inden for deres egen kreds. De holdt hinanden i skak. Problemerne blev ikke lettere at løse, når de samtidig inddrog i overvejelserne, at Neergaards afgang også kunne komme til at indebære, at man skulle skaffe en ny finansminister¹³⁵. Det er ikke usandsynligt, at man i denne situation gav sig til at overveje, om det var muligt at overtale J. C. Christensen til at gribe tøjlerne.

Søndag formiddag ringede Brorsen til Pürschel og udbad sig en samtale. Brorsen stod J. C. Christensen nær, men blev også i en senere fase kontaktmand mellem Neergaard og de 5 ministre. Under samtalen forelagde Brorsen nu den tanke, at Neergaard kunne fortsætte i et rekonstrueret ministerium som fagminister. Pürschel har kun givet et meget ufuldstændigt referat af den øvrige ordveksling og om sin reaktion på henvendelsen kun oplyst: »Jeg svarede, vor stilling måtte blive den samme«¹³⁶. Dette referat af svaret lader sig tolke i forskellig retning, men sandsynligst er det vel, at Pürschel dermed tilkendegav, at Neergaard ikke kunne vide sig sikker for en ministerstorm, også selv om han kun beklædte posten som finansminister.

134. Brev til Frede Bojsen den 15. oktober 1922, jvf. note 99.

135. Jensen-Kleis, der havde været Venstres økonomiske ordfører, omtales i flere blade som sandsynlig finansminister.

136. Victor Pürschels dagbog, anf. dato.

Hvem der skulle beklæde statsministerposten i den regeringsplan, ud fra hvilken Brorsen må have forhandlet, lader sig ikke afgøre. Men noget tyder på, at både de 5 og Neergaard – således som hovedstadspresen hårdnakket påstod – havde tænkt sig J. C. Christensen. Berlingske Tidende, Nationaltidende, Den konservative generalkorrespondance og Socialdemokraten var den 9. om morgenen enige om, at turen nu var kommet til J. C. Christensen, Socialdemokraten med den perfide tilføjelse, at derved ville J. C. Christensen kunne få den elefantorden, som han ikke havde fået i august. Nationaltidende kunne »ved redaktionens slutning« meddele, at Neergaard havde indgivet sin demissionsbegæring, og at J. C. Christensen hos kongen havde påtaget sig at danne en ny regering.

Denne sidste meddelelse var i hvert fald ikke rigtig. J. C. Christensen opholdt sig i Hee, og i løbet af mandagen dementerede han – i en noget ulden form – at han kunne tænke sig at danne regering eller indtræde i en regering, »hvad der heller ikke lå for«¹³⁷. Men man kan på den anden side ikke afvise, at som forholdene havde udviklet sig, ville J. C. Christensen være den person, hvorom Venstre ville kunne samle sig, og som DkF næppe turde vælte. Måske anlagde de konservative endog en positiv betragtning på hans kandidatur. På det konservative gruppemøde den 4. oktober meddelte Christmas Møller noget umotiveret, at J. C. Christensen over for ham havde udtalt, at han ikke ville være med til at slå postelin i stykker¹³⁸. Havde Christmas Møller spurgt ham, om han kunne tænke sig at overtage ledelsen? I et gruppemøde den 10. oktober – altså dagen efter ministeriets rekonstruktion – sagde Parkov bl. a.: »Bedre havde det været, om J. C. Christensen havde taget affære«¹³⁹.

Den mulige konservative accept af J. C. Christensens person ændrede imidlertid ikke ved de politiske forhold omkring regeringen, og om ikke andet så måtte det være en alvorlig indvending fra J. C. Christensens side mod at overtage ledelsesfunktionen. Man kan vanskeligt forestille sig ham som leder af en regering, der mere eller mindre skulle leve på konservativ nåde.

Det er på baggrund af disse overvejelser en formodning, der giver mening i sammenhængen, at såvel de 5 som Neergaard i løbet af søndagen havde telefonisk forbindelse med J. C. Christensen, men at han afslog tilbuddet om at blive statsminister¹⁴⁰. I stedet kan han have tilrådet, at

137. Berlingske Tidende, aften den 9. oktober 1922.

138. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.

139. Ibid.

140. Således meddelt i Nationaltidende, morgen, den 10. oktober 1922. Statstelefonens samtaleregnskaber for denne periode er ikke bevaret ifølge oplysninger fra Rigstelefonens regnskabskontor.

man beholdt Neergaard som leder af et rekonstrueret ministerium, men foretog rekonstruktionen således, at der ikke blev plads for konservative indvendinger under selve denne proces. Derved ville man stille de konservative over for en fuldbyrdet kendsgerning, og man måtte så se, om de virkelig turde vælte en nydannet borgerlig regering.

Endnu mandag den 9. fortsattes overvejelserne i Venstre. Der afholdtes en række bestyrelsesmøder, og sideløbende hermed holdt de 5 ministre møde i undervisningsministeriets ministerkontor¹⁴¹. Beslutningen om fremgangsmåden var imidlertid da truffet. På bestyrelsesmødet om formiddagen gav Neergaard meddelelse om situationen: »Ministeriet har lagt spørgsmålet om ministeriets rekonstruktion i min hånd. Nu har de konservative meddelt, at de ikke kunne svare for, at ikke et mistillidsvotum bliver vedtaget i tinget. Dette ændrer situationen og nu må jeg bede partiet kun tage rent politiske hensyn«. Den efterfølgende diskussion er stort set ikke refereret, men partiformanden kunne sluttelig meddele, at bestyrelsen enstemmigt tilrådede en rekonstruktion, »da en sådan ville være nødvendig for at opnå enighed og sammenhold både inden for ministeriet og partiet«¹⁴².

Den ændrede situation, hvortil Neergaard hentydede, må fortolkes som ændringer i præmisserne for en rekonstruktion, d. v. s. at han nu var kommet på andre tanker end udviklet for partiet i mødet den 4. oktober, og at det nu var afgørende at overveje forholdet til de konservative (de rent politiske hensyn) i stedet for personspørgsmål. Neergaard havde tydeligvis bestemt sig til selv at forsøge en rekonstruktion. Umiddelbart efter Venstres bestyrelsesmøde havde Pürschel en samtale med venstremanden Martin Hansen. Martin Hansen udviklede, at Neergaard intet havde gjort – underforstået: der kunne berettige et konservativt krav om hans afgang – og Venstre handlede nu efter devisen: »Når nogen slår mig en næsestyver, slår jeg igen«. Pürschel havde forgæves søgt at overbevise ham om, at de konservative ikke uddelte næsestyvere¹⁴³. I det konservative gruppemøde den 10. oktober meddelte Pürschel, at han – af samtaler han havde ført om mandagen – var blevet klar over, at Venstre på dette tidspunkt i meget høj grad holdt fast ved Neergaard; partiet var endt med den forklaring, at Neergaard i banksagen havde handlet ud fra ærlig overbevisning¹⁴⁴.

Bag det pauvre referat af Venstres bestyrelsesmøde mandag formid-

141. Nationaltidende, morgen, den 10. oktober 1922.

142. Venstres gruppeprotokol, anf. dato.

143. Victor Pürschels dagbog, anf. dato.

144. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.

dag må derfor ligge den kendsgerning, at partiet kraftigt anbefalede Neergaards forbliven som statsminister i spidsen for en rekonstrueret regering. Efter bestyrelsesmødets afslutning begav Brorsen sig til undervisningsministeriet for at sætte de der forsamlede ministre ind i situationen¹⁴⁵. Ifølge Klaus Berntsens oplysninger meddelte ministrene – gennem Brorsen – at de var villige til at indtræde i et nyt ministerium med Neergaard som chef, men således at Rothe, Scavenius og Berntsen ikke blev ministre¹⁴⁶. Der udviklede sig et noget ejendommeligt mellem spil, hvor Neergaard nægtede at forelægge Berntsen beslutningen om forsvarsministerskiftet, og hvor Appel da på de 5's vegne tog kontakt med Berntsens husbestyrerinde for at høre, om Berntsen dog ikke i kraft af sin høje alder ville benytte lejligheden til at træde tilbage. Husbestyrerinden svarede fornuftigvis, at det måtte blive en sag mellem Berntsen og Neergaard. Berntsen opsøgte den nervøse og alt andet end glade Neergaard, der meddelte, at de 5 havde krævet Berntsens afgang, men at han selv var villig til at stå last og brast med ham, også selv om det hele gik i stykker. Berntsen ville ikke lade det komme så langt, men trak sig mere eller mindre frivilligt tilbage. Dermed var vejen banet for Brorsens udnævnelse til forsvarsminister, en udnævnelse, der utvivlsomt var i overensstemmelse med såvel rigsdagsgruppens som de 5 ministres ønsker.

Samme dag kl. 16 holdt Venstres bestyrelse nyt møde, hvor det meddeltes, at ministeriet endnu ikke havde tilendebragt sine overvejelser. Det var utvivlsomt handelsministerposten, der gav anledning til forsinkelsen. De mange overvejelser om statsministerposten og de konstellationer, der var opstillet i den forbindelse, havde ikke givet lejlighed til at overveje den situation, at Neergaard blev siddende. Klaus Berntsen oplyser, at de 5 ministre oprindeligt havde tænkt sig gesandten i Prag, Nørgaard, som handelsminister¹⁴⁷. Nørgaard var i den offentlige debat om importreguleringen blevet identificeret med regeringens uvilje mod reguleringssystemet, idet det fra mange sider fremhævedes, at han, qua sin post i Prag, havde været regeringens redskab til fremkaldelse af udenlandske protester mod systemet¹⁴⁸. I den sidste fase af rekonstruktionsforhandlingerne kan han dog næppe have været i billedet. Hans udnævnelse ville have været et slag i ansigtet på de konservative. Man kan tillige bemærke, at Nørgaard var i København i begyndelsen af oktober,

145. Nationaltidende, morgen, den 10. oktober 1922.

146. Brev til Frede Bojsen den 15. oktober 1922, jvf. note 99.

147. Ibid. Om Nørgaard: se note 16.

148. Påstande herom fremkom hyppigt såvel i dagspressen som under drøftelser i den konservative rigsdagsgruppe.

men at han forlod byen den 8. oktober¹⁴⁹. Efter dette tidspunkt kan han næppe have været kandidat.

Meget sent måtte man da søge efter en handelsminister. Med foragt for den uoverlagte måde, hvorpå Tyge Rothe i sin tid var blevet udnævnt til minister, kastede man sig – Svend Thorsen oplyser: på Slebsagers anbefaling¹⁵⁰ – ud i det ukendte ved at satse på konsul Jørgen Christensen, Vejle. Interessen samledes imidlertid så sent om denne, at man ikke kunne nå at indhente hans svar, før Neergaard skulle til kongen. Resultatet blev derfor, at Oluf Kragh indtil videre skulle overtage handelsministerens ressort. Den følgende dag erstattedes han af Jørgen Christensen.

Kl. 17 var overvejelserne i regeringen og partibestyrelsen til ende, og Neergaard kunne begive sig til Sorgenfri, hvor kongen opholdt sig. Før han drog afsted, fik Pürschel og Piper imidlertid presset sig til en samtale, hvori de meddelte, at de fralagde sig ansvaret for alt, hvad der kunne følge. De konservative havde ønsket ændringen i regeringen, men nu havde man fjernet de to ministre, som i særlig grad havde været på linie med de konservative i handelsspørgsmål. Neergaard, der var noget nervøs, »var sig situationens alvor fuldt bevidst«¹⁵¹.

Hos kongen indgav Neergaard sin og ministeriets afskedsbegæring, men modtog samtidig kongens opfordring til at danne en ny regering¹⁵². Neergaard kunne forelægge sin ny ministerliste, og regeringen udnævntes med øjeblikkelig varsel. Kun et mistillidsvotum kunne herefter tvinge den bort med den sandsynlige følge, at der ville blive udskrevet valg.

Den anvendte procedure ved regeringsskiftet havde tilsyneladende to hovedformål. Dels havde regeringsskiftet en symbolsk værdi. Det markerede et brud med fortiden, og med en omskrivning af Neergaards ord kunne man sige, at regeringen ønskede at skille sig fra sit ansvar i banksagen. Dels fratog regeringsskiftet de konservative deres vigtigste våben over for Venstre, idet de fra en defensiv strategi måtte bevæge sig over i en offensiv, såfremt de fortsat ønskede at øve pres mod regeringen. Det var en helt anden sag at forhandle med en nydannet regering end at betragte, hvorledes en gammel regering åd sig selv op i

149. Således oplyst i *Nationaltidende*, morgen, den 9. oktober under petitmeddelelser om bortrejste og tilrejsende.

150. S v. T h o r s e n, anf. sk. s. 407.

151. Victor Pürschels dagbog, anf. dato.

152. Det var på dette tidspunkt endnu ikke nogen fast procedure ved regeringsskifte, at kongen skulle indkalde partilederne til drøftelse. Når proceduren anvendtes i 1920, hang det måske sammen med kongehusets ønsker om at undersøge mulighederne for dannelsen af en samlingsregering.

indbyrdes kampe. De konservative befandt sig efter mandag eftermiddag i den ubehagelige situation at skulle overveje, om de sammen med den hidtidige opposition ville vælte en regering, der netop havde fået Venstres partimæssige opbakning.

De konservative havde ved henvendelsen den 7. oktober overspillet Venstres ansvarlige forsamling reagerede på det konservative pres mod Neergaard ved at give ham kraftig støtte. Derfor kunne han overleve som statsminister, og de konservative forhindrede atter engang – helt utilsigtet – at Neergaard gik af. DkF måtte nu overveje situationen på et helt nyt grundlag.

VIII

På et meget langvarigt gruppemøde den 10. oktober indledte DkF situationsbedømmelsen. Med Pürschels ord var »såvel københavnerne som missionen . . . meget opsat på absolut at ville se blod«¹⁵³, men indflydelsesrige gruppemedlemmer som ingeniør Korsgaard, baron Reedtz-Thott og gårdejer Larsen-Badse tilrådede, at der blev taget kontakt til Venstre, idet de ikke anså det foreliggende valggrundlag for at være gunstigt for deres parti. Hertil kom den helt afgørende betragtning, at valgkampen måtte føres for at nå et nyt borgerligt flertal, men nåedes det, ville man være lige langt, fordi Venstre så igen ville føre Neergaards kandidatur frem. DkF's stilling var umulig, med mindre man kunne tvinge – evt. gennem bluff – Venstre til indrømmelser.

På Reedtz-Thotts forslag blev der udarbejdet en skrivelse til Venstres bestyrelse, hvori man anførte, at den foretagne rekonstruktion var egnet til at svække det fortsatte borgerlige samarbejde, »navnlig derved, at man har ladet handelsministeren gå, men som chef for regeringen har beholdt en minister, der har samme ansvar for erklæringen af 9. juli, og som selv har stillet sig solidarisk med handelsministeren«¹⁵⁴. Man understregede, at DkF ikke ville tage noget medansvar for 9. juli-erklæringen og udbad sig en forhandling om sagen.

Forhandlingen kom i stand endnu samme eftermiddag, men resulterede i en total afvisning af det primære konservative ønske¹⁵⁵. Ole Hansen erklærede kategorisk på Venstres vegne: »Skifte ministre igen lader sig ikke gøre«, men både han, Jensen-Kleis og Oluf Kragh talte i bred

153. Victor Pürschels dagbog, anf. dato.

154. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.

155. Det følgende bygger på Victor Pürschels under mødet udarbejdede referat. (Victor Pürschels arkiv, kps. 24).

almindelighed om de store opgaver, der lå for, og om den imødekom-
menhed, hvormed man ville forholde sig over for konservative ønsker.
Kragh påtog sig at forklare, at Rothes afgang slet ikke stod i forbindelse
med bankerklæringen, men Pürschel replicerede: »Man (vælgerne) vil
være tilbøjelig til med hensyn til ministrenes afgang at sige: tidsfølge =
årsagsfølge«. Den konservative henvendelse til Venstre og Venstres af-
slag på at følge de fremsatte ønsker gjorde det meget vanskeligt for de
konservative ledere at formulere en politik, der både kunne holde par-
tiet sammen og virke med tilstrækkelig vægt udadtil. I en række møder
i dagene den 13. til den 18. oktober overvejedes stillingen. Allerede den
12. oktober havde Piper og Pürschel imidlertid i største fortrolighed et
møde med Neergaard¹⁵⁶. Neergaard meddelte, at han havde været vil-
lig til at gå og to gange havde stillet sit mandat til disposition, men at
man ikke inden for Venstre havde kunnet samles om nogen anden. Hvor-
ledes forhandlingerne i øvrigt formede sig, er ikke meddelt af Pürschel.
I sin dagbog hæftede han sig kun ved een bemærkning. »Jeg sagde, at
hverken Piper eller jeg i og for sig ønskede statsministerens hoved på et
fad, men at situationen jo var meget vanskelig«. Den følgende dag blev
Pürschel dog betænkelig ved denne udtalelse, og han sendte Neergaard et
brev, hvori han forklarede, at bemærkningen ikke var udtryk for, at
Piper og han ikke var i overensstemmelse med deres partis ønske om en
ny statsminister, men blot indebar, at de ikke havde noget personligt
udestående med Neergaard¹⁵⁷. Piper og Pürschel var tydeligvis ved at
forberede sig på det kommende samarbejde med en Venstre-regering un-
der Neergaards ledelse.

I hvert fald fra den 12. oktober må de to konservative ledere have
indset, at de befandt sig i en temmelig umulig situation. De havde stillet
krav om statsministerens afgang, og de havde publiceret disse krav. De
havde haft en samtale med Venstre, men den var resultatløs. De havde
muligheden for at fremkalde et valg, men den turde de ikke benytte.
De havde i virkeligheden kun den mulighed tilbage at støtte regeringen
og få det bedst mulige ud af det, d. v. s. at søge Venstres standpunkter til
kommende lovgivning fastlagt i forhandling.

De lange overvejelser i den konservative partigruppe og i repræsen-

156. Pürschel oplyser i sin dagbog: »Torsdag den 12. var Piper og jeg kaldt til en
meget fortrolig samtale med Neergaard, der endogså pålagde os ikke at omtale,
at samtalen havde fundet sted. Piper og jeg blev enige om, at vi kunne fortie
det«.

157. Niels Neergaards arkiv, breve fra forskellige. Kopi findes tillige indsat i
Pürschels dagbog.

tantskabet gik frem og tilbage ad disse linier¹⁵⁸. Mange tilrådte at tage et valg, andre udtalte sig om mulighederne for at foretage en politisk afpresning over for Venstre. Ingen fremhævede værdien af et borgerligt samarbejde. Yderligere tilspidset blev situationen, da Venstre som resultat af et møde mellem rigsdagsgruppen og redaktørerne den 16. oktober udsendte en meddelelse, der stærkt understregede, at den nye regering ville arbejde i overensstemmelse med Venstres program og i fortsættelse af den hidtil førte politik¹⁵⁹. I DkF betragtedes det som en yderligere provokation, men heller ikke på det langvarige gruppemøde den 17. oktober nåedes en afklaring af den konservative strategi. Man afventede tydeligvis et udspil fra Venstre. Allerede den 10. oktober havde Venstres bestyrelse erklæret, at den var villig til at vende tilbage til en drøftelse af de fælles problemer, men først den 18. kunne Pürschel meddele sine gruppefæller, at Venstres gruppeformænd havde rettet henvendelse om en forhandling med henblik på at finde en udvej på den foreliggende situation, eventuelt i form af en dagsorden, som begge partier kunne tilslutte sig, og som Venstre gerne ville overlade til de konservative at stille¹⁶⁰.

Venstres henvendelse kom i sidste time. Den 18. oktober ville man være igennem ordførernes taler ved finanslovens første behandling, og Laust Rasmussen havde på Socialdemokratiets vegne allerede den 17. erklæret, at man ville fremkomme med et dagsordensforslag¹⁶¹. Den 18. lod Ove Rode forstå, at de radikale ville fremsætte en egen dagsorden, der udtrykte mistillid¹⁶², og dermed afhang regeringens skæbne formentlig af de konservatives reaktion, idet det måtte forudses, at de to oppositionspartier kunne finde sammen i en fælles dagsorden. I løbet af den 18. oktober udarbejdede den konservative partibestyrelse et dagsordensforslag, som man forelagde for Venstre i et møde med dennes bestyrelse, suppleret med J. C. Christensen¹⁶³. Fra konservativ side præciseredes, at dagsordensudkastet ikke alene tog sigte på at redde regeringen i den øjeblikkelige situation, men at man også ønskede sikkerhed med hensyn til kommende lovgivning angående importregulering, told i almindelighed og grundskyld. Især fremhævedes grundskylden som et

158. Rigsdagsgruppen holdt møder den 13., 16., 17. og 18. oktober. Repræsentantskabet den 13. oktober. Hovedemnet for alle møder var »Den politiske situation«.

159. Udtalelsen blev udsendt over Ritzau og gengivet i en lang række dagblade.

160. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.

161. RT, 1922-23, FT, sp. 61.

162. Ibid., sp. 108.

163. Også for dette møde findes et referat, nedskrevet af Pürschel under mødet. (Victor Pürschels arkiv, kps. 24).

i høj grad forkasteligt princip. Venstres forhandlere besvarede tilsyneladende ikke disse betragtninger, men bad straks om at se udkastet til dagsordenen.

Dette indeholdt den kendte formulering, hvor man på en gang udtrykte mistillid til Neergaard i bankaffæren, alligevel beholdt ham og henviste til forventninger om en fremtidig erhvervsvenlig og på det borgerlige samarbejde byggende politik¹⁶⁴. J. C. Christensen hæftede sig på stående fod ved nogle formalia i udformningen og fremsatte bemærkninger om, at man skulle tænke på landets velfærd og derfor ikke fremkalde en ikke-borgerlig regering. Han afviste, at Venstre kunne godtage en indpakket mistillid til Neergaard, men Pürschel replicerede, at de konservative ikke kunne godtage en dagsorden, der ikke tog afstand fra 9. juli-erklæringen.

Herefter drøftede de to forhandlingsdelegationer situationen separat, men Pürschel var i betydelig grad opstemt, fordi J. C. Christensen på vej ned i rigsdagsbygningens »roterende« elevator havde sagt: »Fortsæt bare med forhandlingerne, for vi skal blive enige«¹⁶⁵. Da forstod han, at han havde fat i den lange ende, og selv om aftenens drøftelser fortsatte med en række møder og med nedsættelse af et snævrere redaktionsudvalg, så blev resultatet dog en dagsorden, der i alt væsentligt svarede til det primære konservative forslag.

Den konservative gruppe sluttede stort set op bag forhandlernes resultat. Medvirkende hertil var det, at Pürschel efter langvarigt arbejde med dagsordenen den 18. havde en samtale med Neergaard. Neergaard måtte meddele, at han den følgende dag i Folketinget så sig nødsaget til at erklære, at der ikke forelå nogen aftale med de konservative om den fremtidige politiske linie; imidlertid var der mellem Pürschel og Neergaard enighed om, at Venstre efter dagsordenens vedtagelse ikke bare kunne sige farvel og tak. Pürschel meddelte sin gruppe indholdet af denne samtale, og alle med undtagelse af 3 stemte herefter for fremsættelse af dagsordensforslaget. I Venstres gruppe oplyste Neergaard på forespørgsel, at der ikke forelå nogen forhåndsftale med de konservative om den kommende politik. Ud fra hver deres forestilling sluttede de to partier således op om forslaget.

Regeringen kunne se frem til arbejdsro i de ca. 1½ år, der var tilbage af valgperioden. De konservative måtte lade sig nøje med at udtrykke en

164. Dagsordenen findes gengivet såvel hos Jørgen Hatting: *Fra Piper til Christmas Møller, 1915–29*, s. 189, som hos Erik Rasmussen: *Velfærdsstaten på Vej*, s. 280.

165. Victor Pürschels dagbog, anf. dato.

mistillid, der ikke var tilstrækkelig til at fremkalde et statsminister- eller regeringsskifte. At oppositionen bedømte forholdet således, at regeringen herefter var ganske afhængigt af DkF¹⁶⁶, hørte vel blot med til oppositionens rollemæssige adfærd. Herom kunne i virkeligheden intet parti på dette tidspunkt fælde nogen endelig dom.

IX

Gennemgangen af krisens forløb fører frem til nogle slutninger om dens struktur. Først og fremmest er det vist, at krisen var ret skarpt opdelt i to faser: en intern krise i Venstre, som varede fra banksammenbruddet i midten af september frem til den 4. oktober, hvor DkF besluttede at intervenere; derefter en egentlig parlamentarisk krise, der kulminerede med regeringsomdannelsen den 9. oktober og afsluttedes med etableringen af enighed mellem Venstre og DkF om fremsættelsen af en fælles afværgedagsorden. I den første fase var det dominerende indhold dels utilfredshed i ministeriet med Neergaards ledelse af regeringen, dels tendenser hen imod en fløjdannelse i Venstre med landbrugsfløjen som den aktive og krævende part. I den anden fase stod to i hovedsagen enige partier over for hinanden, idet det gensidige ydre pres, som de lagde på hinanden, skabte den interne enighed.

Dernæst indeholder skildringen af krisens forløb tilløb til en fortolkning, såfremt man vælger at betragte den som et punktuelt udslag af nogle tilfældige – unikke – vanskeligheder for regeringen: importreguleringen og bankaffæren. I forsøget på at sammenkæde de faktiske begivenheder er der benyttet nogle partielle politiske ræsonnementer til fortolkning af aktørernes motiver, fordi disse – som vanligt – ikke træder tydeligt frem eller slet ikke findes belyst i det benyttede protokolmateriale. I øvrigt har det været hovedsigtet at give en fremstilling, der så tæt som muligt hviler på det anvendte kildemateriale. Afslutningsvis skal imidlertid rejses det spørgsmål, om det således tilvejebragte grundlag tillader nogle sammenfattende synspunkter på, hvorfor krisen brød ud, hvorfor dens forløb blev, som det blev, og hvorledes afslutningen tilvejebragtes.

Anlægger man det synspunkt, at politik præges af personer, og at enten disses personlige habitus eller deres roller i det politiske system gør dem til politikens drivkræfter, kan man undersøge, hvorledes indflydelsesstrukturen var i de to partier og imellem de to partier, der direkte var impliceret i krisen.

166. Ove Rode i Folketinget den 19. oktober 1922. (RT, 1922–23, FT, sp. 172).

I Venstre må der sondres mellem regering og rigsdagsgruppe. I regeringen er det iøjnefaldende, at de tre udskiftede ministre alle i forvejen havde en reduceret betydning. Tyge Rothe udtalte den 16. oktober til »Socialdemokraten«, at han ikke var gået på grund af importregulerings-spørgsmålet – således som det havde været meddelt i Aalborg Amtstidende den 15. okt. – men at han »havde erklæret, at så snart Landmandsbankens forhold og importregulerings-spørgsmålet var i orden, gik jeg. Og det gjorde jeg. Det var mit bestemte ønske at gå. Om der var noget ønske om at beholde mig, ved jeg ikke, men det tror jeg forresten ikke, der var«¹⁶⁷. I sit lange brev til Frede Bojsen, hvori Rothe samlende forklarede om sin afgang, kaldte han denne begrundelse for den formelle. Den reelle var – oplyste han – at hans eget ønske om at gå »faldt ganske sammen med, hvad det altovervejende flertal af ministeriets medlemmer også ønskede«, og at Neergaard på trods af det proklamerede fælles ansvar for 9. juli-erklæringen »heller ikke betragtede min forbliven i ministeriet som i og for sig ønskelig endsige påkrævet, og derfor, når det kom til stykket, ikke havde det ringeste mod at blive løst af samhörigheden med mig«¹⁶⁸. Sammenholdes dette med Rothes fremhævelse af de politiske vanskeligheder, han havde været ude i, er der ikke tvivl om, at hans muligheder for at indøve indflydelse på dispositionerne omkring regeringens sammensætning var yderst små. Harald Scavenius henviste i offentlige udsagn til »gemytternes uoverensstemmelse«¹⁶⁹ som grunden til hans afgang, men det er tidligere vist, at han allerede på et tidligt tidspunkt var sat uden for politisk indflydelse. Endelig er omstændighederne omkring Klaus Berntsens afgang tidligere skildret således, at der ikke kan herske tvivl om, at han i efteråret 1922 var uden indflydelse på og føling med, hvad der skete i ministeriet. Det skal yderligere tilføjes, at Berntsens politiske skæbne var nært knyttet til Neergaards, og når dennes indflydelse mindskedes, projiceredes det ned på Berntsen. Da Neergaard overlevede som statsminister, blev der igen plads til Berntsen i ministeriet^{169a}.

J. C. Christensens afgang den 15. august har tilsyneladende haft betydning for ministeriets interne samarbejdsforhold. Det fremhævedes af Rothe, at vilkårene i regeringen blev andre – og for ham værre – efter J. C. Christensens afgang¹⁷⁰. At også Scavenius i nogen grad lænede

167. Tilsvarende udtalelser fremsatte han i en række andre blade.

168. Frede Bojsens arkiv, brevsamlingen.

169. Denne formulering var hans standardforklaring til flere blade, se f. eks. Berlingske Tidende, morgen, den 10. oktober 1922.

169a. Klaus Berntsen optages den 16. oktober som minister uden portefølje.

170. Jvf. note 168.

sig til ham, fremgår måske af, at Scavenius ved hans hjælp håbede på at kunne blive opstillet til Folketinget, og af den hjælp han tilsyneladende gav i forbindelse med krisen omkring gesandtudnævnelsen i London¹⁷¹. Den tyske gesandt i København formodede i en indberetning den 8. oktober, at enten J. C. Christensen eller Madsen-Mygdal ville blive ny statsminister. Såfremt det blev Madsen-Mygdal, ville Scavenius' tid som udenrigsminister være til ende, men »unter Christensen würde Herr von Scavenius eventuell bleiben«¹⁷². Selv om kirkeministerens afgang således ikke tillagdes politiske motiver, havde den nok en effekt i spørgsmålet om regeringens interne samarbejde. Forudsætter man J. C. Christensen som mæglende mellem regeringens forskellige fløje – og den rolle svarer nøje til hans rolle også i partiet – så kan der i hans afgang søges en forklaring på, at regeringens interne modsætningsforhold mere uhemmet kom til udbrud efter hans afgang.

Blandt de øvrige ministre er der især grund til at fæstne opmærksomheden ved tre: Niels Neergaard, Oluf Kragh og Madsen-Mygdal. En hovedkvalitet ved Neergaard synes at have været, at han var i stand til at formidle samarbejde mellem Venstre og DkF. Han personificerede det borgerlige samarbejde, og den konservative bedømmelse af ham var – bortset fra hans forhold til Landmandsbanken – stort set positiv. På det konservative gruppemøde den 10. oktober, hvor stemningen mod et fortsat samarbejde med regeringen var ekstremt fjendtlig, erklærede Parkov, at Neergaard var »en varm ven af samarbejdet med os«, og han fandt ham ikke politisk kompromitteret; Reedtz-Thott fremhævede, at »selve linien i regeringens politik få vi ikke bedre med et nyt ministerium«; Tvede betegnede ham som »altid loyal mod os«, men fandt ham »altid upraktisk«¹⁷³. Disse bedømmelser svarer vel ret nøje til holdningen bag Pürschels brev til Neergaard af 13. oktober¹⁷⁴.

Langt senere, da Pürschel for længst havde det politiske liv på afstand, samlede han sit indtryk af Neergaard, målt i forhold til Madsen-Mygdal, på følgende måde: »Der findes to slags politikere. Den ene er højtidelig og fyldt af følelsen af eget værd. For dem er humor noget, der forringer, noget, der ligger i et lavere plan, som derfor betragtes med fjendt-

171. P. M u n c h anfører i sine *Erindringer*, bd. IV, s. 355, at Erik Scavenius til ham havde oplyst, at J. C. Christensen greb ind og sagde: »Jeg forstår, at vi har valget mellem at sende hr. Cold til London og at miste vor udenrigsminister; da foretrækker jeg, at vi beholder udenrigsministeren.« Udtalelsen forekommer overordentlig karakteristisk for J. C. Christensens argumentationsmåde.

172. Auswärtiges Amt, pk. 117: Innere Politik u. Parteiwesen, Dänemark. Telegram nr. 109 von 8/10 1922. (RA).

173. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.

174. Se s. 611.

lige blikke, som noget, der er udtryk for, at man ikke tager sin opgave alvorligt. Den anden gruppe er naturligvis enig med den første i, at livet ofte er forbandet trist, men de elsker humor og finder, at humor kaster et solskinsstrejf over noget ellers gråt og farveløst . . . Madsen-Mygdal hørte til den første gruppe, N. Neergaard og jeg til den sidste . . . Derfor mindes jeg Niels Neergaard med glæde, højagtelse og taknemlighed og Thomas Madsen-Mygdal som en lille mand af den sureste type«¹⁷⁵. Det skal tilføjes, at det var få politikere, der således fandt nåde for Pürschels øjne.

Det kan ikke udelukkes, at den manglende konservative animositet mod Neergaards person i sidste instans blev hans politiske redning. Da vurderingen i den konservative gruppe stod på vippen, blev det fremhævet, at et valg ikke ville løse problemerne, fordi man alligevel ville få Neergaard igen i tilfælde af et borgerligt flertal¹⁷⁶. Men denne udtalelse må kombineres med den betragtning, at Neergaard i og for sig ikke var nogen uønsket statsminister, såfremt man kunne bevare ham uden samtidig at tage ansvaret for 9. juli-erklæringen.

I sit forhold som regeringschef havde Neergaard store vanskeligheder. Hans vaklen frem og tilbage i reguleringsspørgsmålet, hans påtvungne rolle som eksekutor af de 5 ministres dom over Klaus Berntsen, hans solidaritet og siden alligevel manglende solidaritet med Tyge Rothe, hans bevægelighed over for konservative ønsker og hans manglende herredømme over regeringens personelle sammensætning den 9. oktober er tilstrækkelige vidnesbyrd om, at han manglede evnen til at lægge en fast kurs for den regering, som han ledede. Internt i Venstre synes igen hans personlige integritet og saglige viden i højere grad end hans politiske lederevner at have gjort ham til en af partiets ledende personer.

Det er i gennemgangen af krisens forløb hævdet, at i perioden fra 1920 til sommeren 1922 nærmede Venstre sig en lederkrise, fordi »det gamle hold af politikere«, som bar regeringen ved dens dannelse, enten havde forladt politik eller var svækket. Det kan yderligere konstateres, at da Neergaards position blev undergravet, blev ledelsesspørgsmålet akut. Oluf Kragh og Madsen-Mygdal blev i denne situation konkurrenter.

Oluf Kragh havde allerede på et tidligt tidspunkt i sin politiske karriere anket over »denne hyperagrariske Venstrepolitik«, der ville »jage fra Venstre den sidste husmand til fordel for den Zahleske fårefold«¹⁷⁷.

175. Victor Pürschels arkiv, jvf. note 64.

176. Konk. fællesgruppeprotokol den 10. oktober 1922.

177. »O. Krag om dansk politik 1914–1917 i breve til Chr. Reveslow«. (Jyske samlinger, ny række, V. bd. s. 317. Brev af 9. september 1915).

Det var hans politiske mål at placere sit parti som et samfundsparti, ikke et klasseparti. Man har hævdet, at Oluf Kragh stod de radikale nær¹⁷⁸, og det er vel for så vidt også rigtigt, som han håbede at kunne trække dem bort fra samarbejdet med Socialdemokratiet. Derimod er det næppe rigtigt at antage, at han i årene fra 1920 til 1924 tilstræbte en kursændring over mod Det radikale Venstre, hvis dette var bundet til Socialdemokratiet. Under de givne omstændigheder var han tilhænger af et borgerligt samarbejde, fordi han heri så de største muligheder for en virkeliggørelse af hans billede af Venstres politiske mission. Derfor eksponerede Kragh sig gennem hele krisen som den minister, der opretholdt nærmest kontakt til DkF's ledelse. Han erkendte den parlamentariske situation og handlede i overensstemmelse med den.

Madsen-Mygdal gjorde tilsyneladende det modsatte. I sommeren 1922 var der uro inden for netop de kredse, der udgjorde Madsen-Mygdals politiske fundament. I umiddelbar forlængelse af importreguleringslovgivningen besluttede Dansk Landmandsforenings hovedbestyrelse på et møde den 11. august, efter en drøftelse af den politiske situation, at skride til dannelsen af et landmandsparti. Det var de større bønder, der søgte at manifestere sig som en politisk agrarbevægelse, og initiativet førte til dannelsen af det parti, som opstillede ved valget i 1924¹⁷⁹. Oluf Kragh reagerede på disse planer ved i en tale i Høve skov den 13. august at advare mod at lade det politiske liv præge af klassetendenser. Madsen-Mygdal reagerede – støttet i Venstres gruppe af Pinstrup og Hauch – modsat ved at søge at føre agrarpolitikken ind i Venstre og gøre den til et centralt led i Venstres politik. Der var i samtiden tale om, at Madsen-Mygdal overvejede at slutte sig til Landmandspartiet¹⁸⁰, men om dette forhold har det ikke været muligt at finde kildemateriale. Imidlertid kaster det lys over hans adfærd i regeringen, såfremt man forudsætter, at han enten betragtede eller benyttede bevægelsen som en trussel

178. Se f. eks. *ibid.* s. 304.

179. Dansk Landmandsforenings dagblad, *Landmandstidende*, er gennemgået for den relevante periode. Det fremgår heraf, at hovedbestyrelsen allerede i maj 1922 bemyndigedes til at overveje bevægelsens omdannelse til et politisk parti. Hovedbestyrelsen fandt tiden moden efter regeringens fremsættelse af importreguleringslovgivningen, men den endelige beslutning kom til at bero på en vejledende afstemning i foreningens sogneafdelinger. Der er mig bekendt ikke foretaget nogen undersøgelse af Dansk Landmandsforening, hverken af dens forhold til de øvrige andbrugsorganisationer – under Landbrugsrådet – eller som forløber for det parti, der ved valget i 1924 voldte Venstre så stor bekymring.

180. Således fremført ved gentagne lejligheder i den socialdemokratiske presse. *Landmandstidende* meddeler intet om dette forhold, men forholder sig det meste af august 1922 afventende over for, hvad landbrugsministeren vil foretage sig.

mod regeringens og Venstres rigsdagsgruppes politiske linie. Derfor førte han en tilsyneladende halstarrig politik, som, hvis den var ført til ende, ville have ødelagt forholdet til DkF. Madsen-Mygdal led nederlag, fordi han ikke på dette tidspunkt fik tilstrækkelig støtte i Venstres gruppe. Derfor var han ikke på noget tidspunkt en alvorlig kandidat til statsministerposten, men han gav krisen sit præg, fordi den heftige uro om importreguleringen i vid udstrækning må sættes i forbindelse med hans politiske bestræbelser, og han var formentlig den alvorligste hindring for Kragh i dennes bestræbelser på at vinde herredømmet i Venstre.

I Venstres rigsdagsgruppe er det på grundlag af kildematerialet meget vanskeligt at kortlægge indflydelsesstrukturen. Det står klart, at en landbrugsfløj skilte sig markant ud. Den var uforsonlig over for Neergaard såvel i banksagen som i spørgsmålet om importregulering. Over for den stod en større, men ustruktureret gruppe, der anlagde skiftende vurderinger. Helt markant er det imidlertid, at J. C. Christensen øvede en overordentlig stor indflydelse. Hans position i partiet var usvækket også efter hans tilbagetræden som minister og kom som så ofte tidligere især til udfoldelse i forbindelse med taktiske og strategiske overvejelser. De ovationer, som blev ham til del såvel blandt hans partifæller som i modstanderpressen omkring den 15. august¹⁸¹, betød måske endog, at hans ord fik særlig vægt under efterårets besværligheder. Det ligger ud over det normale, at Venstres bestyrelse under drøftelserne med DkF om dagsordenens udformning besluttede at supplere sig med J. C. Christensen og at overlade forhandlingsinitiativet til denne. Meget peger i retning af, at J. C. Christensen fremfor nogen anden i Venstre var den, der sikrede Neergaards forbliven og skabte forliget med DkF.

Det er ofte fremhævet, at DkF i perioden fra partiets dannelse og gennem det meste af 1920'erne var et parti i splid med sig selv¹⁸². Dette indtryk kan kun bekræftes også ved en betragtning af partiet i efteråret 1922. Igennem sommeren og langt hen i efteråret var der langvarige diskussioner om, hvorledes man skulle forholde sig over for den trussel, som Bent Holstein udgjorde. Hans eksklusion af partiet og de deraf følgende vanskeligheder med vælgerforeningen i Århus og med indflydelsesrige blade som Aarhus Stiftstidende og Nationaltidende kastede lange skygger ind over rigsdagsgruppens arbejde. Der lå heri et væsentligt – og i sammenhængen ofte udtalt – motiv til den konservative valgfrygt.

181. Endog i en række radikale provinsaviser sænkede man fanen ved hans afgang, således red. Holger Bernild i »Nordsjællands Venstreblad« den 15. august 1922.

182. Se f. eks. E r i k R a s m u s s e n: *Velfærdsstaten på Vej*, s. 97–99 og 275 samt

Også fra anden side var der trusler mod partiets stilling. I begyndelsen af august 1922 indtrådte der et brud i Erhvervspartiet, hvorved det splittedes i to: folketingsmand Kayser fortsatte på partiets gamle program, men folketingsmændene H. O. Hansen og Boa brød ud og dannede på et nyt grundlag Det frisindede Landsparti. Dette skridt vakte uro hos de konservative, fordi det nye parti ikke mindst skyldes Asger Karstensens arbejde. Han trak kræfter fra professor Birchs Centrum, men også den tidligere konservative gruppeformand Johan Knudsen gik ind i partiet, og det kom derved til at samle de politikere op, som DkF i 1920 havde udskilt. Igen lå der her et incitament til at undgå valg, indtil forholdene omkring den nye partidannelse var afklarede.

I partiet forøgede denne uro de velkendte vanskeligheder med at fastlægge en politisk kurs¹⁸³, og disse vanskeligheder havde igen indflydelse på ledelsen af rigsdagsgruppen. Da partiet ved åbningen af rigsdagssamlingen 1922/23 skulle konstituere folketingsgruppens ledelse, kom det som sædvanlig til en besværlig valghandling. Ved en prøveafstemning om formandsposten fordelte stemmerne sig således: Parkov 8, Korsgaard 8, Pürschel 6 (hvortil kom en fuldmagt fra Holger Andersen), Sven 1 og Christmas Møller 1. Sven havde meddelt, at han ikke ønskede valg, men i en ny prøverunde erklærede han sig villig. Parkov trak sig tilbage, og resultatet blev da, at Pürschel fik 10, Korsgaard 9, og Sven 7. Nu trak Sven sig tilbage, og resultatet blev da, at Pürschel valgtes med 13 stemmer, mens Korsgaard fik 11. To var blanke¹⁸⁴. Da Pürschel efter valget søgte at gøre sit grundlag i partiet op, antog han, at stemmerne havde fordelt sig således: For Korsgaard: Fraenkel, Christmas Møller, Abrahamsen, Larsen-Badse, Raffnsøe, fru Hauschultz, Lou, Holm, Sven, Lemvigh-Müller og Korsgaard. For Pürschel: Drachmann, Holger Andersen, Juul, Vesterager, Pitzner, Reedtz-Thrott, Carlsen-Skiødt, Ulrich, Krohn, Sporon Fiedler, Fibiger, Ibsen og Pürschel. Oscar Andersen og Parkov skulle herefter have undladt at stemme. Det interessante i Pürschels opgørelse er, at han ikke opfattede sig selv som valgt på stemmer fra partiets højrefløj (Fraenkel, Hauschultz, Sven, Lemvigh-Müller), men fra det, han selv kaldte »missionen«, og fra landbrugsfløjen. Hertil kommer nogle stemmer fra politiske venner som Drachmann, Holger

J ø r g e n H a t t i n g, anf. sk. s. 174.

183. I sommeren og efteråret 1922 blev den politiske kurs ved gentagne lejligheder diskuteret i forhold til Holstein-problemet.

184. Victor Pürschels dagbog den 3. oktober 1922.

Andersen og Reedtz-Thott. Hans position var spinkel, og han opfattede sig som truet af den skuffede Korsgaard¹⁸⁶.

At være konservativ gruppeformand krævede et betydeligt talent for at balancere. Partiet tålte ikke godt flere situationer, hvor rigsdagsgruppen spaltedes på vitale spørgsmål. Derfor var Pürschels formandsskab betinget af især to egenskaber: hans evne til at skabe information til gruppen og hans evne til at formulere kompromisstandpunkter.

Gruppens informationsbehov drejede sig især om Venstres holdninger og intentioner. Pürschel havde ret nær forhandlingskontakt til Venstre gennem Kragh og Brorsen, og han underrettede normalt udførligt sin gruppe om sin viden. I modsætning til Venstres få gruppemøder er det karakteristisk for DkF, at rigsdagsgrupperne mødtes næsten dagligt i dagene den 10. til den 19. oktober for at drøfte den politiske situation. De forsøg på chikane, som Korsgaard havde iværksat mod Pürschel umiddelbart efter formandsvalget, afløstes fra den 10. oktober af en enig opfattelse af, hvad der var de konservative interesser i situationen. De var enige om ikke at fremkalde ministeriets afgang, og problemet var derfor kun at agere således, at DkF fik størst muligt udbytte, samtidig med at partisammenholdet opretholdtes. Pürschel løste begge opgaver til gruppens tilfredshed, og regeringskrisen var derfor medvirkende til, at han styrkede sin position i gruppen.

Pürschel var langt den mest fremtrædende konservative politiker under efterårets forhandlinger. Han begrænsedes i sin handlefrihed af sin gruppe, fordi den havde tradition for indgående drøftelse af alle væsentlige politiske spørgsmål. Men fra gruppen rejstes der ikke opposition mod ham. Heller ikke Piper, der var partiets formand, var nogen hæmsko for hans arbejde. Pürschel formåede at få denne til at trække i land over for Neergaard, og siden havde han ikke vanskeligt ved at indpasse Piper på den linie, som han havde lagt, og som Korsgaard støttede.

Krisens forløb og resultat lader sig således sammenfattende forklare ved den iagttagelse, at såvel i Venstre som i DkF var der en overvægt mod det standpunkt, at det borgerlige samarbejde ikke skulle bringes til ophør. Konsekvensen af synsvinklen bliver, at krisen i Venstre var et personspørgsmål med personerne repræsenterende forskellige politiske ret-

185. Den 3. oktober 1922 noterer Pürschel i sin dagbog: »Korsgaard bitter, hvilket gav sig talrige udslag i den følgende debat«. Den 10. oktober noterede han, at Korsgaard »mærkelig nok« var blandt de sagtmødige i spørgsmålet om holdningen til Venstre. Med vanlig sarkasme tilføjede han dog: »Han hænger jo så yderligt – sidste jyske tillægsmandat – at han ikke med glæde kan gå til valg«.

ninger og standpunkter, men i parlamentarisk sammenhæng en pseudo-krise, en art brinkmanship, hvor der hos de implicerede parter ikke var tilstrækkelige incitamenter til at omvurdere de parlamentariske samarbejds mønstre under de givne politiske vilkår.

Den personanalytiske indfaldsvinkel nødvendiggør også en stillingtagen til, om personer uden for de direkte berørte partier søgte at øve eller øvede indflydelse på disse. Krisens ydre omstændigheder egnede sig i eminent grad til at fremkalde reaktioner fra interesseorganisationer og økonomisk involverede enkeltpersoner. Interesseorganisationernes adfærd er i denne sammenhæng ikke taget op til systematisk undersøgelse. Det er nævnt, at DkF under forhandlingerne om regeringens forslag til importregulering overdrog store dele af forhandlingerne til Industrirådet i den forvisning, at rådet ville sikre en sådan afbalancering af forslaget, at det kom til at svare til konservative ønsker. Det har derimod ikke været muligt – på grundlag af det anvendte materiale – at efterprøve, om Industrirådet også i de senere faser søgte at lægge pres på regeringen eller på enkelte af regeringens medlemmer. Man bør erindre sig, at Drachmann var ansat i Industrirådet, og at rådets indflydelse gennem denne kan være kanaliseret dels til DkF, dels derfra til regeringen og Venstre. Et lignende sammenfald mellem interesser og personer gjorde sig gældende i Venstre. Madsen-Mygdal, Pinstrup og Hauch udgjorde landbrugsbevægelsens organisatoriske top, og der kan ikke være tvivl om, at deres standpunkter i regering og parti afspejlede deres organisations ønsker.

På det personlige plan har alene H. N. Andersens indflydelse sat sig spor i materialet. Da krisen var overstået, var den engelske gesandt ikke i tvivl om, at Andersen havde været den egentlige drivkraft bag den. Han føjede til sine tidligere indberetninger den på rygter hvilende formodning, »that the reason why monsieur Neergaard has remained as Premier is that Mr. Andersen wished him to do so as he prefers not to have too strong a man as Premier«¹⁸⁶. En lignende betragtning lå måske bag, da den danske gesandt i Berlin, grev Moltke, den 12. oktober forklarede den tyske udenrigsminister om krisen: »In der ganzen Spiele um die Ministerportefeuilles wie auch um die Sanierung der Landmandsbank zeigt sich deutlich die Hand des Etatsrats Andersen«¹⁸⁷. Også grev Moltke var præget af opfattelserne i det snævre udenrigsministerielle miljø, og hjemmelsmanden for disse antagelser kan meget vel have været H. N. Andersen selv. Det synes et velanbragt råd, da den engelske udenrigsmini-

186. FO 371/8094. Indberetningen er dateret den 10. oktober 1922.

187. Auswärtiges Amt, pk. 117: Innere Politik u. Parteiwesen. Dänemark, Aufzeichnung 12. Okt. 1922.

ster på en indberetning fra lord Granville af 4. december 1922 noterede: »Mr. Andersen is not in my opinion a very reliable or impartial informant and I am by no means sure that lord Granville would not be well advised to see less of him . . . I have little doubt that mr. Andersen goes about saying that he is running H. M. legation«¹⁸⁸.

Imidlertid må det erkendes, at såvel banksagen som handelspolitikken måtte påkalde sig H. N. Andersens interesse. Det er tidligere vist, at Andersen øvede en afgørende indflydelse på udenrigsministerskiftet, og at han havde en økonomisk klemme på regeringen i bankrekonstruktionen. Det er en antagelse, der kun kan bygge på gisninger, at han også i reguleringsspørgsmålet søgte at øve indflydelse. Hans handelspolitiske ideal måtte være at undgå restriktioner for frit at kunne handle med de varer, der gav den største profit. Derfor støttede han formodentlig fra starten en Venstre-regering, og derfor havde han og Madsen-Mygdal i særlig grad samarbejde. Søren Mørch har imidlertid sandsynliggjort, at H. N. Andersen i slutningen af september var i en vanskelig stilling¹⁸⁹, og det kan have været en medvirkende årsag til, at han for en tid begrænsede sine politiske aktiviteter. I disse forhold ligger der da eventuelt en delforklaring på, at Madsen-Mygdal i begyndelsen af oktober stak piben ind og overlod de videre forhandlinger om importreguleringen til Neergaard. Imidlertid må det samtidig fremhæves, at der i de partipolitiske og parlamentariske forhold er fundet rimelige begrundelser til forklaring af disse forhold, begrundelser, der nok må tillægges højere værdi end H. N. Andersens eventuelle ambitioner.

Krisen lader sig også anskue under en strategisk synsvinkel. Såfremt man med Gunnar Sjöblom antager, at strategi er »an actor's extensive and comprehensive planning of the use of available means with the object of attaining certain goals attempted in competition with others«¹⁹⁰, så kan man med dette udgangspunkt antage, at et parti har fire strategiske mål: programvirkeliggørelse, stemmemaximering, maximering af parlamentarisk indflydelse og partisammenhold¹⁹¹.

Programvirkeliggørelse ville for Venstre – sat på spidsen – betyde frihandel og fri konkurrence, for DkF en aktiv erhvervs politik, underbygget med beskyttelsesforanstaltninger. I den konkrete situation betød det for Venstre, at man skulle undlade at støtte importreguleringstanken, og at man skulle lade Landmandsbanken falde ud fra devisen »lad falde, hvad

188. FO 371/8094.

189. Søren Mørch, *anf. sk.* s. 142f.

190. Gunnar Sjöblom: *Party Strategies in a Multiparty System*, s. 30.

191. *Ibid.* s. 73ff.

ikke kan stå«. For DkF måtte programsynsvinklen medføre en høj prioritering af reguleringsspørgsmålet og en interesse i, at Landmandsbanken blev bragt på fode, således at erhvervslivet ikke rantes gennem dens eventuelle sammenbrud. I begge partiers programudtalelser indgik imidlertid også, at de ville danne et alternativ til »GS-partierne«. Der var en tendens til, at Venstre ville fremme dette mål på egne vilkår, mens DkF stærkere understregede »det borgerlige samarbejde«. Uanset nuancerne i opfattelse var der i den konkrete parlamentariske situation indbygget en konflikt i programmålene, fordi samarbejdet mellem partierne ikke modsvarede af fælles erhvervspolitiske intentioner.

Problemet om stemmemaximering er vanskeligt at omsætte til en empirisk undersøgelse, fordi det bygger på politikernes forventninger om kommende vælgeradfærd. Politikerne kunne kun have vage forestillinger om disse forhold, men der var i begge partier en tendens hen imod at reddykke programstandpunkterne i den situation, hvor et valg var en mulighed. Venstre søgte at skabe sig et bedre valggrundlag ved at ændre kurs i reguleringssagen og derved gøre valget til et valg mellem frihandel eller restriktioner. DkF fandt ikke det saglige valggrundlag dårligt, men partiet ønskede ikke at fremkalde et valg, fordi der var uro blandt partiets potentielle vælgere, og fordi det borgerlige samarbejde helst ikke skulle bringes til ophør på konservativ foranledning.

Maximering af parlamentarisk indflydelse var for Venstre et spørgsmål om at bevare regeringsmagten og at undgå vitale indrømmelser til DkF. Partiets parlamentariske indflydelse var i fare, såfremt der fra konservativ side stilledes konkrete krav om regeringsinitiativer som betingelse for konservativ støtte. For DkF havde spørgsmålet om parlamentarisk indflydelse været et centralt problem helt fra partidannelsen. Der var efter valget i 1920 kun mulighed for at øve den parlamentariske indflydelse gennem Venstre. I foråret 1921 havde der ganske vist været talt om en trekant-kombination uden om Venstre, og i efteråret 1922 talte bl. a. Larsen-Badse offentligt om muligheden for dannelsen af en konservativ mindretalsregering¹⁹², men disse tilkendegivelser må opfattes som forsøg på pression mod Venstre med det formål at opnå større indflydelse på regeringens politik.

Partisammenholdet var for begge partier et problem. Der bestod i situationen det forhold, at jo mere der pressedes på for at bevare eller øge den parlamentariske indflydelse, desto vanskeligere blev det at bevare partisammenholdet. I Venstre kom problemet klarest frem i forbindelse med Madsen-Mygdals, Pinstrups og Hauchs forhold til partiet. Først da

192. Larsen-Badse talte herom i Maribo den 27. september 1922.

valgtruslen blev reel, etableredes der et sammenhold i gruppen, og det udbyggedes, da DkF stillede sine krav. I DkF frygtede Pürschel til stadighed, at enigheden mellem ham og Korsgaard skulle svigte med risiko for, at det skrøbelige partisammenhold blev udsat for belastning. For begge partiers vedkommende foreligger der imidlertid den åbenbare analytiske vanskelighed, at trusler mod partisammenholdet kan være udtryk for bestræbelser på at påvirke partiet til at træffe ønskede beslutninger. Det er derfor næppe muligt at måle graden af intern uro, og det er i hvert fald væsentligt at konstatere, at i begge partier tonedes disse trusler ned i takt med situationens tilspidsning.

Med anvendelsen af disse analytiske og abstrakte termer kan regeringskrisen anskues som en målkonflikt, dels internt i partierne, dels i forholdet mellem partierne. Væsentlig for hele den betragtningsmåde er det, at de konkrete »sager«, der indgik i krisen – banksagen og importreguleringen – herved bliver anskuet som redskaber i det strategiske kapløb mellem partierne. De anvendtes til at fremtvinge ændringer i de strategiske vilkår, og deres indhold ændrede sig i takt med den strategiske udvikling. Mange forhold i skildringen af krisens forløb forklares bedre, såfremt denne iagttagelse fastholdes. Eksempelvis skal blot peges på den forskellige vægt Venstre lagde på reguleringsspørgsmålet i forskellige faser af krisen, på at Neergaards meddelagtighed i bankaffæren tolkedes forskelligt af samme gruppe politikere i forskellige strategiske situationer, og på at der i argumentationen i begge partier skete ændringer i den vægt, der blev lagt på henholdsvis den ene og den anden »sag«. En strategisk gentænkning af krisen vil altid give til resultat, at de strategiske momenter fremhæves, og at andre momenter trænges i baggrunden, men som forklaring er anskuelsesmåden frugtbar både til yderligere forståelse af aktørernes adfærd og til at påpege, inden for hvilke grænser politikerne handlede.

Endelig kan man bevæge sig endnu et trin op i abstraktionsniveau og søge krisen forklaret på baggrund af det, man med et vagt udtryk kunne kalde den almindelige politiske situation, således som denne forelå forud for og omkring krisetidspunktet.

Det er ikke muligt i denne sammenhæng at give nogen detaljeret vurdering af de politiske vilkår, under hvilke regeringen Neergaard arbejdede. Det skal blot anføres, at i tiden frem til efteråret 1921 var der en karakteristisk tilbageholdenhed med at fremsætte lovgivningsforslag, som ikke var direkte affødt af opgøret med »G. S.-partierne« eller af akutte lovgivningsbehov, og som ikke forud var forhandlet med DkF. Den parlamentariske situation, men også den alvorlige økonomiske krise

tilsagde denne tilbageholdenhed. Igennem længere tid havde Neergaard imidlertid antydnet, at regeringen arbejdede på en helhedsløsning af den økonomiske politik, og i efteråret 1921 fremlagdes en række forslag, der af Neergaard betegnedes som en samlet finansplan¹⁹³. Ud over forslag om en ret gennemgribende ændring i skattelovgivningen fremsattes der tillige forslag om beskatning til staten af faste ejendomme og forslag til en revision af toldloven. Ejendomsbeskatningen skulle efter forslaget ud over den traditionelle ejendomsskyld tillige hvile på en grundskyld, og toldloven fastholdt den stort set liberale toldlovgivning, der var vedtaget i 1908. Disse to forslag kunne ikke påregnes at få konservativ støtte, mens de på den anden side lå ret nært op ad især radikale ønsker. Ved forslagenes 1. behandling spurgte Borgbjerg, om der var lagt op til bryllup eller begravelse, mens Ove Rode var mere interesseret i, om man var vidne til indledende skilsmisseforhandlinger – vel underforstået, om regeringen var på jagt efter en ny partner for at kunne realisere det økonomiske reformprogram¹⁹⁴.

I foråret 1922 pakkedes disse forslag ned i udvalgsarbejde, og den langvarige strid om forsvarslovgivningen kom til at virke som en paraply over regeringen, fordi DkF prioriterede gennemførelsen af nye forsvarslove højere end andre politiske emner. DkF ønskede derfor ikke at belaste samarbejdet med regeringen ved at bringe de erhvervspolitiske og beskatningsmæssige problemer op til ny debat.

Da arbejdet med forsvarslovene endelig var afsluttet i begyndelsen af august 1922, betød det også, at fællesmålet af interesser mellem regeringen og DkF var væsentligt reduceret. Indtrykket heraf forstærkedes, fordi mange konservative betragtede forsvarslovgivningen som udtryk for en for stor imødekommenhed over for Venstres krav, og denne indstilling medvirkede til at øge afstanden mellem de to partier. Det var derfor at forvente, at DkF i den kommende folketingsamling ville presse regeringen meget hårdt på det erhvervspolitiske område.

Det er såvel andetsteds som tidligere i denne sammenhæng blevet hævdet, at Venstres forslag om importregulering betød et skridt til siden hen imod konservative ønsker. Denne vurdering er kun rigtig, for så vidt som DkF accepterede og støttede forslaget. Forslaget betød ikke nogen langsigtet løsning på konservative krav om en beskyttelse af dansk industri, og det er nok karakteristisk, at det forslag, som Oluf Kragh forelagde for de konservative, i virkeligheden lå nærmere radikale ønsker end

193. RT, 1921–22, FT, sp. 20.

194. Ibid., sp. 2783 og 2844.

konservative. Reguleringlovgivningen blev vedtaget med støtte fra samtlige partier, og derfor var den parlamentarisk forsvarlig for Venstre. De langsigtede konservative ønsker om en generel omlægning af toldlovgivningen blev nærmest henvist ad *calendas graecas*, fordi overenskomsten om at tage yderligere spørgsmål op i forbindelse med den kommende toldlovgivning betød, at disse skulle forhandles i et klima, der var meget ugunstigt for DkF.

Importreguleringen var altså ikke alene udtryk for en panikagtig reaktion fra regeringens side, men den var under den givne situation den mindst skadelige forholdsregel til imødegåelse af den opståede parlamentariske situation. Det var karakteristisk for dette forhold, at Tyge Rothe i sin forelæggelse af forslaget præciserede, at det måtte opfattes som »en ubetinget afslutning på spørgsmålet om ekstraordinære kriseforanstaltninger med hensyn til industrien i form af importregulering eller lignende«¹⁹⁵, mens Drachmann replicerede, »at man skal aldrig sige aldrig«¹⁹⁶. Hele forhandlingen dækkede over en fundamental uenighed mellem de to partier i vurderingen af den økonomiske situation og de økonomiske interesser, der lå bag erhvervspolitikken.

Bag disse vurderinger lå de to partiers forskellige interesseorientering. På trods af krisen øgedes landbrugets produktionsværdi nogenlunde støt i årene efter krigens afslutning, og med den lave kronekurs, som herskede fra slutningen af 1919 frem til 1925 var landbrugets indtjeningssevne bedre end industriens, såfremt det hjemlige omkostningsniveau kunne holdes nede. Industrien var langt hårdere ramt. I 1922 var dens produktionsværdi endnu langt under værdien i 1920, og arbejdsløshedstallet lå på et årsgennemsnit omkring 20 %. Ganske vist var Industriråd og Arbejdsgiverforening interesseret i at holde produktionsomkostningerne nede gennem reduktioner af arbejdslønnen, og ganske vist lykkedes bestræbelserne på dette punkt, men i den konkurrencesituation, hvori industrien befandt sig på grund af valutafaldene i Centraleuropa, var de danske produktionsomkostninger alligevel for store til, at danske varer kunne klare sig i konkurrence med udlandets. Derfor var landbrugsorganisationernes og industriorganisationernes interesser langt fra hinanden; interesserne kanaliseredes til henholdsvis Venstre og DkF. Modsætningen nåede et højdepunkt i sommeren 1922, hvor der var tegn på en konjunkturstabilitet. Landbruget var tilbøjelig til at indstille sig på disse vilkår, forudsat at de frie konkurrencemuligheder bevaredes og udbyggedes,

195. *Ibid.*, sp. 9595.

196. *Ibid.*, sp. 9612.

mens industrien betragtede konjunkturerne som udtryk for en konstant krise, der med bevarelsen af en frihandelsøkonomi ville være ødelæggende for dansk industri.

Iført politisk klædebon blev disse interesse modsætninger til en ideologisk kamp for eller imod liberalisme i handelen, og i den kamp havde det bestående borgerlige samarbejde ingen mulighed for at overleve, såfremt den tilspidsedes. Madsen-Mygdal var villig til at tage kampen uanset politiske konsekvenser, de konservative var noget mere tilbageholdende, fordi der var en betydningsfuld landbrugsfløj i partiet. Men ind i striden blandede også Det radikale Venstre sig. I sommeren og efteråret 1922 talte Ove Rode gentagne gange om muligheden for »et bredt demokratisk flertal«, hvilket betød en invitation til de kredse i Venstre, der ikke havde ønsker om at binde sig til samarbejde med DkF, om at deltage i en bred koalition med de radikale, centralt placeret mellem venstrefolk og Socialdemokratiet¹⁹⁷. Det var fra Ove Rodes side utvivlsomt et taktisk betonet udspil for at hindre de forsøg på tilnærmelse mellem Socialdemokratiet og DkF i industripolitikken, som, hvor utrolige de end måtte være, kunne bringe Det radikale Venstre i en vanskelig situation. Konkurrencen om H. P. Hanssens gunst mellem Venstre og Det radikale Venstre var formentlig et udslag af disse bestræbelser¹⁹⁸, som indeholdt kimen til en omvurdering af de parlamentariske vilkår. Bag dem lå en voksende fornemmelse af, at hverken det borgerlige samarbejde eller det radikal-socialdemokratiske samarbejde behøvede at være varige blokannelser.

Regeringskrisen kan betragtes som en ydre manifestation af disse omvurderinger. Madsen-Mygdal ville rendyrke sine liberale grundsætninger, og han måtte derfor befri sig fra det konservative pres. Regeringsbeslutningen i august om importreguleringen kom ham formentlig på tværs, men kunne forsøget begrænses, og kunne dets virkninger blive, at den konservative handelspolitik blev afdækket som umulig, var stillingen måske endog bedret for ham.

Landmandsbankaffæren medførte, at denne generalpolitiske hovedlinie sløredes. Over for banksammenbruddet måtte selv Madsen-Mygdals liberalisme give op, men vigtigere var det måske, at spørgsmålet om ministe-

197. Ove Rode talte over dette emne i en række provinsbyer i sidste uge af september 1922, således i Fredericia og i Storeheddinge.

198. Det har ikke været muligt i denne sammenhæng at inddrage i undersøgelsen den særdeles interessante stilling, som H. P. Hanssen indtog i forholdet mellem Det radikale Venstre og Venstre, i særlig grad for de kræfter i hvert parti, som tilstræbte en heling af bruddet i 1905. Jeg håber senere at kunne vende tilbage til disse problemer.

riets stilling blev rejst på et tidspunkt, hvor Madsen-Mygdal endnu ikke havde fået bragt sit skyts i stilling. Forgæves søgte han at overdøve bankaffæren ved udspil på handelspolitikens område, men Venstre var endnu ikke beredt på at tage et valg på frihandelens principper. Det pegede fremad – men også ud over denne afhandlings grænser – da Ove Rode under finanslovdebatten i efteråret 1922 kommenterede sine tanker om et bredt demokratisk flertal på følgende måde: »Jeg tror, at Venstre og Højre vil blive sammen. De, der er konservative, og de, der er blevet konservative ved udviklingen, vil blive sammen . . . Men udviklingen går sin gang, og under de kommende tiders svære økonomiske storme, skal der nok løsnes ved de tilsyneladende så konsoliderede moderate og konservative blokke. Demokratiske befolkningslag vil genfinde sig selv, og demokratiske befolkningslag vil komme til at se, at de står i et politisk selskab og forbund, der hverken stemmer med deres tankesæt eller interesser«¹⁹⁹. På disse bemærkninger svarede Pinstrup: »Nu står striden i politik herhjemme ikke længere mellem almindelig og privilegeret valgret, der står ikke strid for og imod parlamentarismen, de kampe er nu udkæmpet, og nu må der trækkes andre linier op i dansk politik. De, der er på den ene side af kløften, er jo endnu enige . . . På den anden side af kløften tror jeg, det bliver spørgsmålet om frihandel eller beskyttelse, der vil komme til at dele vandene, interesse modsætningerne vil komme til at træde stærkt frem i fremtidens politik, også på denne side af kløften«²⁰⁰.

Sommeren 1922 var således anskuet en opbrudsperiode i dansk politik, og regeringskrisen var i fortættet form et opgør i Venstre mellem liberalisme og moderate samarbejdsbestrebelse; i det opgør greb DkF ind for at bevare det bestående og undgå det uprøvede. Balancen opretholdtes, men den var ikke mindre vaklende end forud for krisen.

De tre forklaringstyper, som her er søgt opstillet, holder sig alle til det parlamentariske plan, men alligevel lader de sig ikke kombinere i en samlet forklaring af, hvilke faktorer der udløste, prægede og afsluttede krisen.

Hver for sig er forklaringerne søgt opstillet således, at krisen lader sig fortolke i sin udstrækning, derimod er de ikke opfattet som liggende i forlængelse af hinanden. Ved en overfladisk betragtning synes det muligt at kombinere dem 'baglæns', dvs. at gå fra den »almindelige politiske situation« til en deraf afledet »strategisk tænkning« og derfra igen til en afledet adfærd på personniveauet. Forklaringerne er imidlertid opstillet

199. RT, 1922–23, FT, sp. 110.

200. Ibid., sp. 429f.

på grundlag af forskellige datasæt, og en kombination vil ikke kunne holde over for en logisk betragtning, fordi »den almindelige politiske situation« er tillagt sådanne prædikater, at den gøres specifik, mens de generelle mål er forudsat at være generelle, under alle forhold gældende. De strategiske mål har derfor også begrænset relevans for en analyse af indflydelsesstrukturen i regeringen og partierne, fordi en generel analyse af strategiske forhold på een gang er mere omfattende og mere eksklusiv end analysen af de indflydelsesstrukturer, der ændrede sig i takt med krisens forløb.

J. H. Hexter har formuleret følgende synspunkt: »The collocations survive in the record of the past. If one breaks history down into historical explanation, historical explanation into explanation »why«, explanation »why« into causal explanation, and causal explanation into explanation by »factors«, however, one can render quite negligible the impact on one's own perception, of such collocations«²⁰¹. Jeg tror, at professor Hexter har ret i dette ræsonnement og i den deraf afledede opfattelse, at faktoranalyse i historisk videnskab nødvendigvis må føre til jagt på én faktor, som både er den tilstrækkelige og den nødvendige betingelse for forklaring. Dette fører i studiet af politisk historie ud i det absurde, fordi faktorerne er og må være afledt af den enkelte forskers mere eller mindre omfattende viden om saglige forhold, af hans præferencer, miljø osv. Politisk historie lader sig ikke kvantificere til sikre størrelser, der kan indsættes i et ligningssystem. Det betyder efter min opfattelse ikke, at man nødvendigvis alene skal forklare begivenheden ved begivenheden, således som den lader sig afdække i flest mulige detaljer, men det betyder, at man åbent skal erkende flerheden i forklaringsmuligheder, når man stiller spørgsmålet »hvorfor«.

De i denne sammenhæng opstillede forklaringer udgør hver for sig tilstrækkelige, men ikke nødvendige betingelser for krisens forløb. Heller ikke selv om man prøvede det, ville man gennem en kombination nå frem til én både tilstrækkelig og nødvendig betingelse. Bevidst er det spørgsmål da holdt åbent, om man vil vælge at finde de tilstrækkelige grunde – de grunde, hvori sindet finder hvile – i den ene eller den anden af de her opstillede forklaringer. Jeg skylder at påpege, at også andre kan tænkes og gennemprøves.

Denne afhandling indledtes med et citat af Erik Arup. Jeg håber med gennemgangen af begivenhederne og med disse afsluttende bemærkninger at have levet op til hans krav, men samtidig at have vist, at når man

201. J. H. H e x t e r: *The History Primer*, s. 112.

hæver sig op over de sikre kendsgerninger, melder usikkerheden sig, fordi de sikre kendsgerninger kan prøves og verificeres i forskellige sammenhænge, sammenhænge, der ikke behøver at være modstridende, men heller ikke at være indbyrdes sammenhængende ²⁰².

202. Dette synspunkt – og dermed mine overvejelser over fortolkningsmulighederne – er i nogen grad i overensstemmelse med det af Karl Popper i *The Open Society and Its Enemies* fremførte: »We must not think that a general interpretation can be confirmed by its agreement even with all our records; for we must remember its circularity, as well as the fact that there will always be a number of other (and perhaps incompatible) interpretations that agree with the same records«. (Her citeret fra: Hans Meyerhoff (ed.): *The Philosophy of History in our Times*, New York 1959, s. 301). Jeg skylder universitetslektor Esben Albrechtsen tak for – ved gennemlæsningen af mit manuskript – at have henledt min opmærksom herpå.